

DE NADERE REFORMATIE IN ZEELAND

Een eerste schets

Door W.J. op 't Hof.

**Rond de kerk in Zeeland / red.: A. Wiggers ...
(Delft, Eburon, 1991), p. 37-82.**

**Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse
Kerkgeschiedenis.**

Copyright 2006 / W.J. op 't Hof

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets / W.J. op 't Hof.

Auteur(s) Hof, W.J. op 't **In** Rond de kerk in Zeeland / red.: A. Wiggers ... [et al.]. (Delft, Eburon, 1991), p. 37-82. (Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis).

Copyright 2006 / W.J. op 't Hof | Eburon | Claves pietatis

Producent 2006.09.22 / Claves pietatis; versie 1.0

Bron / Source Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie

Website [Sleutel tot de Nadere Reformatie](#) **Nummer** B97005836 Deze tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik. Verspreiding zonder toestemming van de rechthebbenden is niet toegestaan. Commercieel gebruik is niet toegestaan. This text is for personal use only. Distribution without written permission from the copyright holders is prohibited. Commercial use is prohibited. Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' (www.ssnr.nl). The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about Reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website (www.ssnr.nl).

DE NADERE REFORMATIE IN ZEELAND EEN EERSTE SCHETS

W. J. op 't Hof

Inleiding In het wetenschappelijk onderzoek is het inzicht algemeen dat de Nadere Reformatie nauw verbonden was met de provincie Zeeland en dat er onder de - juist ook belangrijkste - vertegenwoordigers van die beweging relatief veel Zeeuwen hebben gezeten. Dit heeft geresulteerd in een vloed van studies over nadere reformatoren die van Zeeuwse afkomst waren en/of enige tijd in Zeeland werkzaam zijn geweest¹. Evenwel is nog nooit een kerkhistorisch boek of artikel gewijd aan de bijzondere relatie Zeeland - Nadere Reformatie. Gezien de in de laatste decennia sterk toegenomen en nog steeds aanwakkerende belangstelling voor de bedoelde vroomheidsbeweging, waarmee de sterk wassende stroom van publicaties hierover samenhangt, is dat eigenlijk verwonderlijk. De provinciale invalshoek bij de beschrijving van de Nadere Reformatie is trouwens in het algemeen tot dusver genegeerd². De verklaring voor dit verschijnsel zal wel in de complexiteit van de materie gezocht moeten worden. Op initiatief van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis zal nu een eerste poging ondernomen worden om een afzonderlijke en algehele behandeling van het onderhavige onderwerp te geven. Meer dan een poging zal het niet kunnen zijn, aangezien veel van de in aanmerking komende bronnen niet gepubliceerd en/of niet wetenschappelijk onderzocht zijn. Verder maakt de toegestane omvang het wenselijk om van een schets te spreken.

Nadere Reformatie Gezien het onderwerp is de fundamentele kernvraag: *Wat is Nadere Reformatie?*

Het antwoord op deze vraag is niet zo gemakkelijk als op het eerste gezicht wellicht lijkt. Het is daarom van essentieel belang het begrip 'Nadere Reformatie' goed uit te diepen. Hiertoe zullen de formele en de inhoudelijke aspecten van deze term omschreven worden.

Formele bepaling

In de loop van het wetenschappelijk onderzoek naar het onderwerp van dit artikel heeft zich een terminologische ontwikkeling voorgedaan. Allereerst heeft de uitdrukking 'Nadere Reformatie' sinds de jaren vijftig van deze eeuw het woord 'Piëtisme' verdrongen³. De legitimatie hiervan kent verschillende aspecten. Er zijn drie historische argumenten.⁴

Het eerste argument is dat in de periode 1665- 1685 de term 'Nader Reformatie' door Koelman en andere vertegenwoordigers van de gelijknamige vroomheidsbeweging gebezigd werd. De tweede reden bestaat hierin dat het equivalent *vorder reformatie* reeds in de jaren twintig van de zeventiende eeuw in geschriften van W. Teellinck werd aangetroffen. Beide uitdrukkingen vormden vertalingen van het in het Engelse piëtistische Puritanisme gangbare *further reformation**. Het derde historische argument is te vinden in de eerste gedrukte bestrijding van de Nadere Reformatie, van 1627 daterend. Hierin wordt als een van de drie hoofdkenmerken der desbetreffende beweging de reformatie der zeden opgegeven. Een vierde reden is van terminologisch-inhoudelijke aard. De term 'Nadere Reformatie' suggereert een relatie tot de zestiende eeuwse Reformatie. Deze verbinding is inderdaad typerend voor die beweging in haar visie op de (kerk)geschiedenis, die gezien haar reactionaire aard van fundamentele betekenis voor het verstaan van haar is⁵.

In de tweede plaats is in het laatste decennium aan de termen 'Piëtisme' en 'Nadere Reformatie' een verschillende betekenis toegekend⁶. Het Piëtisme wordt gezien als de verschijningsvorm van een christelijke grondhouding waarbij men in reactie op bestaande en vaak heersende religieuze en ethische wantoestanden en misvattingen ijverde voor een innerlijke en praktische vroomheid. Als algemeen christelijk verschijnsel is het Piëtisme door allerlei dogmatische en kerkelijke verschillen heen tot ontwikkeling gekomen en vormt het een vast onderdeel van heel de kerkgeschiedenis. Zo groeide na de Hervorming de protestantse gestalte van het Piëtisme, waarvan de gereformeerde variant een van de belangrijkste componenten vormde. De Nadere Reformatie nu was een specifieke manifestatie van het Piëtisme. Was het Piëtisme internationaal van aard, de Nadere Reformatie was een typisch Nederlands verschijnsel. Toonde het Piëtisme zich in allerlei confessionele en kerkelijke gewaden, de Nadere Reformatie was gereformeerd en vond haar domicilie uitsluitend binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk. De doorwerking van de rooms-katholieke Mystiek en Moderne Devotie die binnen de gereformeerde Nadere Reformatie zichtbaar wordt⁷, vormt de legitimatie van de indeling der laatste beweging bij de interconfessionele stroming van het Piëtisme. Brak het Piëtisme in alle eeuwen van het Christendom door, de Nadere Reformatie is een gedateerde beweging. Dit laatste aspect is niet zo gemakkelijk te bepalen als de andere verschillen.

Algemeen wordt het begin van de Nadere Reformatie vereenzelvigd met het piëtistische optreden van W. Teellinck en G. Udemans in het begin van de zeventiende eeuw. Zo zeker als haar begin is, zo dubieus is daarentegen haar einde. De Nadere Reformatie vertoonde van meet af een theocratisch cachet. De nadere reformatoren streefden ernaar om alle levensgebieden in overeenstemming met het Woord van God in te richten. Wanneer deze brede totalitaire inzet evenwel door allerlei negatieve ervaringen verengde tot het innerlijke geestelijke leven gecombineerd met een individuele ethiek, is er dan nog wel sprake van Nadere Reformatie? Gewoonlijk wordt dan de term 'Piëtisme' geprefereerd. ³⁸ Veel onderzoekers zijn de mening toegedaan dat de beslissende omslag zich reeds in de zeventiende eeuw heeft voorgedaan. De Nadere Reformatie zou zich niet verder uitgestrekt hebben dan tot aan het laatste kwart van de zeventiende eeuw⁸. Voor anderen is het de vraag of de uiterlijk waarneembare ontwikkeling voortkwam uit of eventueel resulteerde in een wezensverandering. Zijn de individualisering en de verinnerlijking niet door de dwang der omstandigheden tot stand gekomen en heeft men toen het theocratische ideaal inderdaad opgegeven? Zelfs als zou dit laatste zo zijn, dan is de tweede groep onderzoekers het inzicht toegedaan dat de beslissende wijziging historisch gezien niet in de zeventiende, maar in de achttiende eeuw gepositioneerd moet worden⁹.

Dit artikel is een mooie gelegenheid om aan de hand van Zeeland de oplossing van het probleem van het einde van de bedoelde vroomheidsbeweging een stap dichterbij te brengen. Tussen Piëtisme en Nadere Reformatie bestaat nog een vierde verschil. Het Piëtisme is gezien zijn internationale, interconfessionele en interseculaire aard een stroming waarvan de historische contouren niet altijd precies aan te geven zijn. Als enigszins losse stroming heeft het wel gestalte gekregen in diverse veel nauwkeuriger te bepalen bewegingen, waaronder de Nadere Reformatie. Bij het woord beweging moet men in dit verband niet denken aan een hechte organisatiestructuur of een vast vergaderschema, waarbij alle leden of deelnemers hun handtekening onder een bepaald beginselprogramma gezet hadden. De Nadere Reformatie was het samenstel van de piëtistische verbanden tussen Nederlandstalige¹⁰ piëtisten binnen de Nederlandse

Gereformeerde Kerk, op basis van een officieus program in de vorm van Teellincks oeuvre en van met name diens *Noodwendigh vertoogh*. Zo'n verband was bij voorbeeld een praktische samenwerking met een typisch piëtistisch doel of een passage waarin de een zijn volledig piëtistische verbondenheid met de hem bekende¹¹ ander uitspreekt. De inhoud van het genoemde hoofdwerk van Teellinck functioneerde als het gemeenschappelijke oriëntatiepunt. Onderzoekstechnisch houdt dit in dat de bewuste aansluiting bij dit officieuze program als een criterium voor het behoren tot de Nadere Reformatie mag gelden. Vervolgens twee opmerkingen over de aanduiding beweging. Allereerst laat de zo juist gegeven begripsomschrijving ruimte voor accentsverschillen en diversiteit in aandachtspunten tussen nadere reformatoren, terwijl zelfs divergerende meningen over bijkomstige zaken onder hen niet worden uitgesloten. In de tweede plaats moet het woord beweging letterlijk genomen worden in die zin dat de Nadere Reformatie constant reageerde op maatschappelijke, politieke en kerkelijke ontwikkelingen. Een statische eenheid is zij nooit geweest. Tenslotte is het functioneel om onderscheid aan te brengen tussen sympathisanten, aanhangers en representanten der Nadere Reformatie. Een sympathisant droeg haar een warm hart toe, maar deelde niet al haar essentiële inzichten en doelstellingen. Een aanhanger deed dit wel, maar kwam niet zo ver als een representant, die de nadere-reformatorische opvattingen bewust propageerde. Naar gelang de wijze waarop men anderen voor de idealen der Nadere Reformatie trachtte te winnen, vallen de representanten uiteen in primaire en secundaire vertegenwoordigers. De eerste groep wordt gevormd door hen die een of meer tijdens hun leven uitgegeven nadere-reformatorische geschriften op hun naam hebben staan. De tweede groep bestaat uit hen die om inhoudelijke redenen gereformeerde piëtistica vertaalden, bezorgden, uitgaven of die anderzins de Nadere Reformatie aantoonbaar bevorderd hebben.

Materiële bepaling

Nu er vier formele criteria van de Nadere Reformatie ter sprake gebracht zijn, wordt het tijd om dieper op de inhoudelijke zijde daarvan in te gaan¹². De nadere reformatoren constateerden dat de leefwijze van velen de bijbelse toets niet kon doorstaan en concludeerden hieruit dat de harten nog ongereformeerd waren. In dit verband spraken zij van naam- en schijnchristendom. Intensief bestreden zij zonden als onkunde, misbruik van Gods Naam, overdaad in maaltijden en kleding, opschik, dansen, kaarten, dobbelen, toneelspel, dronkenschap, woeker, onkuisheid, ontheiliging van de sabbat, verzuim en slechts uitwendig gebruik van de middelen der zaligheid, alle overblijfselen uit de rooms-katholieke tijd, zoals vastenavond, kermis en Sint-Nicolaasfeest. Enerzijds richtten zij zich tegen allerlei uitingen van de volkscultuur en anderzijds gingen zij evenzeer in tegen het renaissancistische levensgevoel en de libertijnse leefwijze van de elite. De kritiek gold niet slechts de enkeling, maar ook alle maatschappelijke verhoudingen en verbanden, in het bijzonder hen die leidinggevende posities in overheid en Kerk innamen. De bezieling waarmee het ongenoegen geuit werd, zorgde ervoor dat men zonder aanzien des persoons te werk ging en dat veroordelingen van en conflicten met burgerlijke en kerkelijke overheden niet geschuwd werden. De nadere reformatoren gevoelden het als hun dure roeping en plicht om alles in het werk te stellen om verbetering aan te brengen. Zij riepen daarom ernstig en bewogen op tot boete en bekering, waarbij zij de waarschuwing deden uitgaan dat God bij blijvende onbekeerlijkheid het licht van het evangelie uit de Nederlanden zou wegnemen. Zij zagen de sleutelposities in de beoogde reformatie weggelegd voor de ouders, de predikanten, de kerkelijke vergaderingen en de overheidsorganen. Met het vigerende naamchristendom in het vizier riepen de vertegenwoordigers der Nadere Reformatie

met klem op tot zelfonderzoek. Is het geloof echt of niet? De nadere reformatoren legden hierbij de nadruk op de persoonlijke beleving van de uitwerking van de twee onderdelen waaruit het Woord Gods bestaat, namelijk de wet en het evangelie. De wet brengt voort: zondekennis, verslagenheid des harten, heilige wanhoop en vaak de vrees de zonde tegen de heilige Geest begaan te hebben. Door middel van het evangelie ontstaan vrede, blijdschap, haat tegen de zonde en zekerheid der zaligheid. Toch blijft het leven des geloofs een aangevochten zaak. De vele aanvechtingen en bestrijdingen werden vaak diepgaand en uitvoerig getekend en geanalyseerd, waarbij het gevoel grote aandacht ontving. Om te komen tot de zekerheid werd er grote waarde gehecht aan kenmerken. Dit alles had een buitengewoon pastorale instelling en interesse alsmede zelfs psychologische inzichten ten gevolge. Dit leidde op zijn beurt tot het onderscheiden van geestelijke standen en klassen en tot het afzonderlijk behandelen en aanspreken hiervan.

Bl. 40

Zo cruciaal als het innerlijke geloofsleven voor de nadere reformatoren was, zo gewichtig was voor hen ook een heilige levenswandel. Uit de vruchten werd de boom gekend. Voor het christelijke leven waren de volgende genademiddelen van zeer groot belang: het horen en het lezen van het Woord, de sacramenten, het gebed, de persoonlijke meditatie, de heilige samenspraak, het zingen en het vasten. Door een methodisch gebruik van deze middelen ontving het leven van iedere dag zowel ten aanzien van het individu als ten opzichte van het gezin een religieuze vormgeving. Er was een bijzondere aandacht voor het Avondmaal, waarvan in de regel de voorbereiding annex het zelfonderzoek het uitgebreidst behandeld werd. Een speciaal onderdeel vormde de stringente heiliging van de sabbat. Tenslotte werd de heiliging bij de Nadere Reformatie gekenmerkt door een sterk diaconale en sociale bewogenheid. Er werd veel aangedrongen op armenonderhoud en liefdadigheid, op voorbede en hulp voor elders verdrukte en/of in nood verkerende medechristenen, op het bezoeken van zieken en op een goede behandeling van het dienstpersoneel. De Nadere Reformatie heeft de theocratische gedachte als een brandende fakkel uit de handen van Calvijn ontvangen en maakte er een laaiend vuur van. Alle maatschappelijke verbanden moesten radicaal en totaal gereformeerd worden. Allereerst was er het gezin, dat als een kleine kerk beschouwd werd. De gezinsgodsdienst met inbegrip van de catechese en het vasten nam dan ook een centrale plaats in, terwijl er bijzondere aandacht voor de opvoeding bestond. Het volgende verband was de kerkelijke gemeente en de Kerk in haar totaliteit. De predikanten behoorden het Woord te verkondigen zonder vertoon van geleerdheid en hoogdravendheid, met het accent op de toepassing, waarbinnen de classificatiemethode gehanteerd werd. Daarnaast werden het pastoraat en de catechese door de nadere reformatoren belangrijker geacht dan door de andere Gereformeerden. Voorts werd veel waarde gehecht aan een strenge en consequente uitoefening van de tucht. Een ander maatschappelijk verband was de staat. Deze werd door de Nadere Reformatie gewezen op haar plicht om de ware godsdienst te bevorderen en te beschermen, om de zonden en de valse godsdiensten te bestrijden en om zich niet in te laten met theologische en zuiver kerkelijke zaken. De nadere reformatoren volgden met de Bijbel in de hand de landspolitiek en geselden met felle striemen alles wat daarin openbaar kwam als menselijke berekening en machtsdenken. Zij beschouwden dat als een verloochening van de Heere Die de Nederlanden als een tweede Israël Zijn bijzondere gunst had willen betonen. De Nadere Reformatie wilde alle gebieden van het maatschappelijke bestaan zuiveren en heiligen met behulp van de zuurdesem der reformatie. Zo werden handleidingen voor de boer, de zeeman, de visser, de handelaar en de soldaat opgesteld. Tenslotte was de overzeese handel voor de nadere reformatoren aanleiding om met

kracht te hameren op het aanbeeld van de heidenzending. Hiermee hangt samen dat de nadere-reformatorische eschatologie historiserende trekken aannam, in het kader waarvan Israël een belangrijke plaats had¹³. Naar de stellige verwachting der nadere reformatoren zou de bekering van Israël in de - nabije - toekomst een feit worden. De christelijke kerk moest alle (bl 41) hinderpalen hiervoor, zoals de rooms-katholieke afgoderij en de heersende zonden, uit de weg ruimen, voor de toebrengring van Israël bidden en zelfs concreet hieraan werken door tegenover Israël te getuigen van de Naam van Jezus Messias. Israels bekering zou volgens het inzicht der Nadere Reformatie voorafgegaan worden door de vernietiging van Rome, van de paus en van de Rooms-Katholieke Kerk enerzijds en van het Turkse rijk anderzijds, alsmede door het ingaan van de volheid der heidenen.

Betekenis van Zeeland voor de Nadere Reformatie

De Nadere Reformatie en Zeeland zijn twee grootheden die wederzijds veel aan elkaar te danken hebben gehad. Eerst wordt nu ingegaan op de betekenis die het Zeeuwse geweest voor de gereformeerde vroomheidsbeweging heeft gehad. Die kent vele aspecten: Zeeland is de provincie waar de Nadere Reformatie ontstaan is, waar zij haar grootste triomfen gevierd heeft, waar zij fel bestreden is, waar zij haar grootste verleiding heeft gehad, waar zij ook haar smadelijkste nederlaag heeft moeten incasseren, maar van waaruit zij zich ook over de Nederlanden heeft verspreid. *Zeeland als wieg* Het feit dat met ingang van 1588 jaarlijks regelmatig geschriften van volledig of gedeeltelijk gereformeerde piëtistische aard in de Nederlandse taal verschenen, in combinatie met het gegeven dat in het genoemde jaar de uitgave van de veelvuldig herdrukte en invloedrijke Nederlandse vertalingen van piëtistische werken van de gereformeerde piëtist J. Taffin een aanvang nam, maakt het mogelijk om het Nederlandse gereformeerde Piëtisme als onderdeel van de internationale vroomheidsstroming in 1588 te laten beginnen¹⁴. Vóór deze tijd kwamen piëtistische uitingen zo spaarzaamelijk voor dat men van niet meer dan van piëtistische tendensen kan spreken. In Zeeland is tussen 1588 en de aanvang der Nadere Reformatie het aantal gereformeerde piëtistische publikaties vrij beperkt gebleven: twee originele werken en vier vertalingen. De Zeeuwse geschriften vloeiden uit de pennen van de kasteelheer van het slot te West-Souburg, Philips van Marnix, heer van Sint Aldegonde (*Trouwe vermaninge*, 1589) en van de Arnemuidense predikant Petrus Damman (*De drye laetste Predicatie*, 1595). De helft van de overzettingen was naar het Frans en was vertaald door de Arnemuidense predikant Joos van Laren de Oude¹⁵, die ook Dammans postume prekenbundeltje bezorgd had, en door de Zeeuwse predikant van de Hollandse gemeente te Calais, Johannes Panneel¹⁶, wiens gemeente onder de zorg van de classis Walcheren viel. De andere twee vertalingen waren uit het Engels en waren overgezet door de Middelburgse predikant Michiel Panneel¹⁷, de vader van Johannes, en door de Haamsteder predikant W. Teellinck¹⁸. Nam Zeeland in de ontstaansgeschiedenis van de gereformeerde piëtistische stroming in de Nederlanden weliswaar een onmiskenbare, maar geen dominante (bl.42) plaats in, geheel anders was de rol die er voor dat zuidelijke geweest weggelegd was in de opkomst van de beweging der Nadere Reformatie. Deze is niet alleen in Zeeland ontstaan, maar heeft zich ook geruime tijd uitsluitend in het Zeeuwse gemanifesteerd. Nader gepreciseerd was de classis Schouwen-Duiveland de kraamkamer waarin de Nadere Reformatie het levenslicht

aanschouwde. Direct nadat hij in 1607 zijn predikantenloopbaan te Haamstede en Burgh was begonnen, ontpopte Teellinck zich als een gedreven bevorderaar van het gereformeerde Piëtisme, zoals hij dit in de vorm van het piëtistische Puritanisme in Engeland had leren kennen. Eerst liet hij een vertaling van een piëtistisch puriteins geschriftje uitkomen. Vervolgens verschenen er in 1608 twee door hem zelf geschreven gereformeerde piëtistische werkjes¹⁹. In dit zelfde jaar stelde hij vanuit de classis samen met de Zierikzeese predikant Udemans²⁰ een stuk op dat bedoeld was om de sabbatheiliging in de stad Zierikzee te bevorderen. ***Dit zijn feiten die het wettigen om 1608 als het geboortjaar der Nadere Reformatie te beschouwen.***

In de jaren daarna kwamen er tot 1613 van zowel Teellinck als Udemans twee nadere-reformatorische werken uit. Teellinck heeft een van zijn twee geschriften opgesteld op aandringen van zijn broer Eeuwout²¹, die in Middelburg de hoge post van ontvanger-generaal der Staten van Zeeland bezette. De Nadere Reformatie bleef derhalve in haar ontstaansperiode niet beperkt tot Schouwen- Duiveland. *Zeeland als terrein van triomf* Er is geen provincie waarin de doorwerking der Nadere Reformatie zich zo heeft doen gelden als Zeeland. Men heeft er echter rekening mee te houden dat naar de aard van het overgebleven bronnenmateriaal in het algemeen al veel van deze invloed verborgen zal blijven. Hierbij komt dat er tot dusver nog weinig of niets aan systematisch onderzoek van de beschikbare bronnen is gedaan. Zoals in bijna alle opzichten staat ook dit aspect van de bestudering der Nadere Reformatie nog maar in de kinderschoenen. Op grond van wat tot hiertoe bekend is, kan het succes dat deze vroomheidsbeweging in Zeeland behaald heeft, gerelateerd worden aan lokale concentraties van vertegenwoordigers daarvan en aan de invloed daarvan op classicaal en synodaal niveau. *Lokale centra* Wie zich verdiept in de geschiedenis der Nadere Reformatie in Zeeland, komt tot de ontdekking dat bepaalde steden steeds in beeld verschijnen. Hier ontstonden concentraties van nadere reformatoren, die door hun werkzaamheden en invloed het geheel van hun beweging in Zeeland bepaalden. Achtereenvolgens worden nu besproken: Middelburg, Zierikzee, Vlissingen, Sluis en Goes. De lijnen die er tussen deze centra liepen, waren talloos en gevarieerd van aard. Zij zijn manifestaties van het bewegingskarakter der Nadere Reformatie

43 *Titelpagina van W. Teellinck, Noodwendigh vertoogh ... (Middelburg, 1627).*

44

Middelburg

In 1613 verwisselde W. Teellinck Haamstede en Burgh voor Middelburg, waar hij samen met zijn broer Eeuwout een uiterst energiek en invloedrijk nadere-reformatorisch duo vormde. Tot hun beider sterfjaar 1629 publiceerden zij tientallen nadere-reformatorische werken, waarin zij met grote ernst en bewogenheid nimmer aflatend hamerden op het aanbeeld van de reformatie der zeden. Het leeuwedeel daarvan was afkomstig van Willem. In 1627 verscheen diens hoofdwerk *Noodwendigh vertoogh*, waarin voor het eerst het program van de Nadere Reformatie op alomvattende wijze uiteengezet werd. Tot de Middelburgse kring van nadere reformatoren behoorde ook de nauw met de beide Teellincks bevriende en sterk door hen beïnvloede Middelburgse schoolmeester Johannes de Swaef²². Deze vertaalde niet slechts drie gereformeerde piëtistica, waaronder twee piëtistische puriteinse werken, maar publiceerde in 1621 ook de eerste pedagogie van de Nadere Reformatie, waarmee hem de eer toekomt de eerste in de Nederlanden te zijn geweest die een opvoedkundig handboek in de Nederlandse taal opstelde. De twee piëtistische puriteinse geschriften zette hij over op instigatie van de gebroeders Teellinck²³. Na hun verscheiden publiceerde hij zowel een eigen werk

als een vertaling van een piëtistisch puriteins geschrift²⁴. De overzetting was indertijd eveneens op hun verzoek tot stand gekomen, terwijl de uitgave hiervan te danken was aan de aandrang van onder anderen Petrus Gribius. Deze was in zijn studietijd te Franeker bevriend geraakt met de oudste zoon van W. Teellinck, Maximiliaan, huwde in 1633 diens zuster Johanna en stond van 1642-1652 als Engels predikant te Middelburg. Toen hij van 1646-1647 een reis naar Brazilië maakte, werd hij vervangen door zijn zwager Johannes Teellinck²⁵, die daarna dienaar des Woords te Wemeldinge en te Vlissingen is geworden. W. Teellinck werd opgevolgd door een andere nadere reformator, Carolus de Maets, wiens Middelburgse periode liep van 1629-1639.

Een andere geestverwant was Isaacus Horenbekius, die de gemeente van de Zeeuwse hoofdstad van 1617-1648 diende. Zowel Gribius als J. Teellinck zullen hun beroep naar de Zeeuwse hoofdstad te danken hebben gehad aan hun zwager en broer Maximiliaan²⁶, die hier met ingang van 1640 een predikantsplaats bezette, nadat hij dit eerst te Vlissingen en te Zierikzee had gedaan. Hij bezorgde de uitgave van diverse nadere-reformatorische geschriften van zijn vader en van zichzelf. Tot aan zijn heengaan in 1653 is hij de inspirerende spil van de Middelburgse kring der nadere reformatoren geweest. Vanaf het midden der zeventiende eeuw heeft een aanzienlijk aantal predikanten te Middelburg in de geest der Nadere Reformatie gewerkt. Dit betreft mannen als Abraham van de Velde (1663-1677), Johannes Thilenus (1666-1692), Pieter Smijtegelt (1680-1697), diens neef Bernardus Smijtegelt (1695-1735)²⁷, Jacobus Fruytier (1695-1700)²⁸, Jacobus Leydekker (1698-1729), een neef van De Maets en van B. Smijtegelt, Carolus Tuinman (1699-1728) en Henricus de Frein (1700-1746)²⁹. Van hen hebben Leydekker, Tuinman en De Frein in hun Middelburgse tijd nadere-reformatorische geschriften het licht doen zien. Zes (bl.45) soortgelijke werken kwamen in de periode 1720-1740 uit van het Middelburgse lidmaat Lambertus Myseras³⁰. Getuige de tientallen drukken hebben zij een enorme opgang gemaakt. *Zierikzee* Udemans is van 1604-1649 predikant te Zierikzee geweest. Met ingang van 1609 kwam van zijn hand een aanzienlijk aantal nadere-reformatorische traktaten uit, onder andere handleidingen voor handelaars en zeevarenden en een werk tegen lang haar bij mannen. Hij is de belangrijkste vertegenwoordiger der Nadere Reformatie in Zierikzee geweest. In de loop der jaren heeft Udemans er in Zierikzee uitgesproken medestanders als collega bijgekregen. Van 1621-1623 stond hier Josias van den Houte³¹, die in zijn Renaissance tijd drie nadere-reformatorische geschriften gepubliceerd had, waaronder een handleiding voor boeren. Hij werd opgevolgd door Martinus Bruynvisch, die van 1624-1661 de Zierikzeese gemeente gediend heeft en die oom tegen Udemans moest zeggen. Van Bruynvisch zijn enige preken in de geest der Nadere Reformatie op de boekenmarkt verschenen. Vier van zijn zoons zijn eveneens predikant te Zierikzee geweest: Cornelis van 1649-1652; als diens opvolger Adrianus³² van 1653-1676; Rochus van 1661-1664; als diens opvolger Godefridus van 1664-1673. In de plaats van Adrianus kwam in 1676 zijn zoon Johan. Deze gaf een nadere-reformatorische prekenbundel van zijn vader uit.

Van 1628-1640 was M. Teellinck een collega van Udemans. In deze Zierikzeese periode verzorgde hij de publikatie van diverse manuscripten van zijn vader³³, terwijl hij zelf enige werken van dezelfde -nadere-reformatorische - strekking uitgaf. In 1636 voegde Petrus Wittewrongel³⁴, die van Middelburg geboortig was, zich - slechts voor twee jaar - bij de Zierikzeese nadere reformatoren. Blijkens lofdichten van zijn hand kan Johannes Rogiers³⁵, die de Zierikzeese gemeente van 1648-1654 diende, ook tot deze kring gerekend worden. Een niet-theoloog die hiervan deel uitmaakte, was de Zierikzeese patriciër Adrianus Hofferus³⁶, die op grond van dedicaties en translaties mag gelden als een secundaire representant der Nadere Reformatie³⁷. Hij was een neef

van al de genoemde Teellincks en heeft diepgaande invloed ondergaan van Udemans. De postume geschriften van Johannes Beukelman, Zierikzees predikant van 1730-1737, laten zien dat de geest van de Nadere Reformatie in de achttiende eeuw te Zierikzee nog niet gestorven was. Het is opmerkelijk dat de kerkelijke gemeente van Renesse en Noordwelle in de loop der zeventiende eeuw vele nadere reformatoren onder haar dienaren des Woords heeft geteld: Van den Houte (1610-1620), Wittewrongel (1632-1636), Rogiers (1636-1638), T. Teellinck (1641-1653) en M. Leydekker (1662-1678), een broer van Jacobus.

Vlissingen

De Nadere Reformatie is in Zeeland allerminst beperkt gebleven tot Middelburg en Zierikzee. Een derde nadere-reformatorisch centrum was Vlissingen. Hiermee is het predikantengeslacht Van Laren verbonden. Joos van Laren de Oude, die 46 reeds eerder als piëtistisch predikant te Arnemuiden ter sprake gekomen is, diende deze gemeente van 1585-1608, waarna hij tot 1618 te Vlissingen werkzaam was. Zijn zoon Daniël³⁸ werd in 1609 zijn collega. Door Daniël gehuldigde chiliastische opvattingen noodzaakten hem in 1623 afstand van zijn bediening te Vlissingen te doen. Voor het overige hield hij er nadere-reformatorische inzichten op na.

Dit geldt eveneens van zijn broer Joos³⁹, die zijn vader te Vlissingen opvolgde en hier tot 1653 bleef. J. van Laren de Jonge schreef in 1621 een brief aan zijn oud-leermeester S. Lubbertus, waarin hij zich als een medestander van W. Teellinck bij diens streven naar nadere reformatie doet kennen en waarin hij Lubbertus om diens officiële goedkeuring van Teellincks traktaat over de sabbat vraagt⁴⁰. In 1632 stelde hij een aanbevelende voorrede op voor een postuum uitkomend geschrift van Teellinck, waaruit een enorme hoogachting voor de laatste spreekt. Deze uitgave werd bezorgd door M. Teellinck, die als predikant van de Engelse gemeente te Vlissingen van 1627-1628 een naaste collega van J. van Laren was geweest. J. van Laren de Jonge liet zelf uitsluitend wetenschappelijke werken verschijnen, maar na zijn overlijden kwamen er tientallen preken van hem op de boekenmarkt. Deze werden uitgegeven door zijn zoon Abraham⁴¹, die stadsdrukker van Vlissingen was. Abraham is een interessante figuur, die als niet-theoloog in feite een werkzamer aandeel in de verbreiding van het gedachtegoed en de idealen der Nadere Reformatie gehad heeft dan zijn vader en grootvader. Zelf heeft hij een traktaatje over de nadere reformatie van het ambt van ouderling op zijn naam staan. Tevens heeft hij diverse door hem zelf vertaalde piëtistische puriteinse werken op de drukpers gelegd. Als drukker en uitgever nam hij een uitzonderlijke positie in. Voor zover bekend heeft hij uitsluitend lectuur uitgegeven die volledig overeenstemde met zijn geestelijke, nadere-reformatorische ligging. Als zodanig komt hem de titel toe van *de* uitgever der Nadere Reformatie in Zeeland⁴². Door zijn uitgeverij had hij contacten met N. Barenzonius in Goes en met D. Montanus en J. Koelman in Sluis. Tenslotte wijdde een oom van Abraham en een zoon van Joos van Laren de Oude, Arnold, van 1651-1676 zijn krachten aan de bearbeiding van de Engelse gemeente te Vlissingen. De kring van nadere reformatoren te Vlissingen is met de Van Laren en M. Teellinck niet uitgeput. Het begint al met een broer van de laatste, Johannes, die van 1649-1654 deze gemeente diende. Verder mag gewezen worden op de predikanten Jan van den Brande (1625-1656)⁴³, Thomas Pots (1654-1689)⁴⁴, die al van 1645-1651 de Engelse gemeente gediend had, Petrus van der Burght (1662-1683)⁴⁵ en Bernardus van Deinse (1668-1706)⁴⁶. In de jaren zestig en zeventig is er zelfs sprake van een soort schrijfgolf onder de Vlissingse predikanten die de Nadere Reformatie waren toegedaan. Van Georgius de Raad (1657-1677)⁴⁷ kwamen niet minder dan vijf geschriften uit, van Izaak Clemens (1660-1666)⁴⁸ twee eigen werken en een vertaling

van een piëtistisch puriteins geschrift, terwijl Adrianus Cocquius (1662-1682)⁴⁹ zijn oeuvre in Vlissingen completeerde met twee pennevruchten. Naast deze dienaren des Woords waren nog drie niet-theologen als publicist werkzaam. De eerste is de notaris Thomas Morris, die drie vertalingen van piëtistische puriteinse geschriften produceerde. De tweede is de reeds (bl 47) behandelde A. van Laren. De derde is de apotheker en raad Bartholomeüs Reyniersen⁵⁰, die drie stichtelijke puriteinse werken in zijn moedertaal overzette en wiens zoon Petrus van 1687-1724 Vlissing's predikant is geweest⁵¹. Tenslotte bediende Fruytier van 1691-1695 hier het Woord, waarna hij naar Middelburg vertrok.

Sluis

De Vlissingse predikant Cocquius was in 1662 uit Sluis gekomen. In deze stad zijn tientallen jaren rasechte nadere reformatoren werkzaam geweest. Het begon met Johannes van Dorth, die zelf van Sluis afkomstig was en hier stond van 1638-1653. Hij werkte samen met geestverwanten als Nicolaus Barenzonius (1642-1644) en Jodocus van Lodensteyn (1649-1652)⁵². Deze laatste werd opgevolgd door Cocquius, die tijdens zijn tienjarige ambtsbediening in Sluis weliswaar slechts één traktaat schreef, maar dit was dan ook zijn hoofdwerk: *Theologice praxis, De Ware practycque der Godt-geleertheit. Met een bysondere Toepassing op de Gevallen der Conscientie en des Menschelijcken levens*. Hij kreeg in 1656 David Montanus als collega naast zich, die tot aan zijn overlijden 1687 in Sluis zou blijven en die in dit tijdvak zes nadere-reformatorische dichtbundels en twee vertalingen, waaronder één piëtistische puriteinse, publiceerde. Het groeps- en bewegingskarakter der Nadere Reformatie komt helder naar voren in Montanus' poëtisch product waarin hij het overlijden van zijn collega's, vrienden en geestverwanten De Raad te Vlissingen, Van de Velde te Middelburg, Van Lodensteyn te Utrecht en R. Immens te St. Anna ter Muiden beklaagt⁵³.

Montanus publiceerde soms in nauwe samenwerking met Cocquius' opvolger Jacobus Koelman⁵⁴, die van 1662-1675 de gemeente van Sluis diende. Koelman is niet alleen de belangrijkste nadere reformator in Sluis, maar zelfs in heel Zeeland tijdens de tweede helft der zeventiende eeuw geweest. In Sluis heeft hij niet alleen enige stichtelijke puriteinse geschriften vertaald, maar ook een begin gemaakt met de uitgave van werken waarin hij de nadere reformatie van allerlei zaken bepleitte, ja dreef. In 1671 verscheen zijn hoofdwerk: *De Pointen Van Nodige Reformatie, Ontrent De Kerk, en Kerkelijke, en belijders der Gereformeerde Kerke van Nederlandt*. Aan het eind van dat jaar smaakte hij het genoeg zijn prediking te zien resulteren in een geestelijke opwekking te Sluis. Hij deed hiervan verslag in een schrijven gericht aan *domene n.b.* De kerkhistoricus A. Eekhof, die hiervan een afschrift gepubliceerd heeft, kon de identiteit van de geadresseerde niet mededelen⁵⁵. Het is echter zonneklaar dat deze de vroegere Sluise predikant N. Barenzonius is.

Goes

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw zijn er twee nadere reformatoren vanuit Sluis naar Goes vertrokken, die beiden hier tientallen jaren het geestelijk leven gestempeld hebben. Allereerst betreft dit Barenzonius, die hier van 1644- 1679 de herdersstaf hanteerde. In deze tijd schreef hij een stichtelijk werk, waaraan hij een geestelijk gedicht toevoegde. De tweede die Sluis voor Goes verruilde, was Van Dorth. Hij bediende in Goes het Woord van 1654-1692, in welke 48 periode hij twee werken het licht liet zien. Barenzonius en Van Dorth hebben door hun langdurige ambtsbediening er middellijk voor gezorgd dat Goes als een vijfde centrum der Nadere Reformatie in Zeeland gezien mag worden. Na hen stonden hier: Thilenus (1655-1666),

Hermannus Witsius (1666-1668)⁵⁶, Tuinman (1691-1699) en de Goesenaar Smijtegelt (1692-1695). *Doorwerking op classes en synoden* Ter gelegenheid van de Nationale Synode in 1618 bleek dat het tere stammetje van de Nadere Reformatie in Zeeland reeds in tien jaar tijd uitgegroeid was tot een krachtige boom. Met het oog op de afvaardiging naar de Synode van Dordrecht werd in oktober 1618 een provinciale synode te Zierikzee gehouden, met als leden onder anderen Hofferus en Udemans, welke laatste tot assessor gekozen werd⁵⁷. Van de dertien hierop vastgestelde gravamina zijn niet minder dan zes typisch nadere-reformatorische uitingen. In het tweede gravamen dringen de Zeeuwen aan op de invoering en de bevordering van de catechese⁵⁸, in het derde op de verwerkelijking van de christelijke roeping om de Joden tot bekering te brengen⁵⁹, in het vierde op de bevordering van de bedrevenheid der aanstaande predikanten in de praktijk der godzaligheid, in het achtste op de onderhouding van de sabbat⁶⁰, in het tiende op het weren van bijgelovige, rooms-katholieke feestdagen, die strekken tot ontering van de Reformatie en tot bevordering van brasserij en gulzigheid, in het elfde op het weren van toneelspele en dergelijke⁶¹. De formulering van het achtste gravamen wijst uit dat de Zeeuwen zich ervan bewust waren dat zij inzichten over de sabbat koesterden die afweken van die van de overige gewesten.

De triomf der Nadere Reformatie in Zeeland zette zich op de Synode van Dordrecht voort.

Hier kwam als uitwerking van het vierde gravamen van de Zierikzeese synode een Zeeuws advies betreffende de opleiding van theologische studenten aan bod, dat van doorslaggevend gewicht tijdens de besprekingen bleek te zijn. Hierin werd erop aangedrongen dat er toezicht gehouden zou worden op de levenswandel van de toekomstige dienaren des Woords, dat zij aan de universiteit niet slechts in de leerstellige, maar ook in de zedelijke en bevindelijke godgeleerdheid onderwezen zouden worden en dat zij na hun praeparatoir examen de predikanten zouden begeleiden op pastoraal bezoek om zo het geleerde in praktijk te gaan brengen⁶². Terwijl de Zeeuwse afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht als opdracht meegekregen hadden om aan te dringen op een strengere sabbatviering, kwam er in Dordrecht een grote tweespalt onder hen omtrent de rustdag openbaar⁶³. De Middelburgse ouderling Josias van Vosbergen stond hier tegenover de nadere reformator Udemans. De synode heeft deze onenigheid van meet af heel serieus genomen. Zij besefte dat het hier ging om een zaak die of al landelijke proporties aangenomen had of deze aan zou nemen. Een hiertoe ingestelde commissie stelde een compromistekst van artikelen op waarin beide partijen zich konden vinden en waaraan zij zich beide zouden houden. Op de volgende nationale synode - die nooit gehouden is - zou de zaak tot een oplossing gebracht worden. ⁴⁹ In 1620 hebben de meeste provinciale synoden zich met de conflictstof beziggehouden. Alleen de Zeeuwse synode van Goes, waarop Udemans en vooral W. Teellinck een vooraanstaande rol hebben vervuld, kwam hierbij tot uitspraken die heel duidelijk veel meer nadere-reformatorisch van inhoud waren dan de desbetreffende Dordtse artikelen. Bovendien werd door deze synode Teellinck opgedragen om als voortvloeijsel van de Synode van Dordrecht de uitgave te bezorgen van twee vragenboekjes bestemd voor de schoolcatechese⁶⁴. De combinatie van de catechese en Teellinck was gezien de bijzondere aandacht die de Nadere Reformatie voor het godsdienstig onderricht van de jeugd aan den dag legde, niet toevallig. Uit de besluiten van zowel de Zierikzeese als de Goese synode mag de conclusie getrokken worden dat de meerderheid van het Zeeuwse predikantencorps en wellicht van de Zeeuwse ambtsdragers in het algemeen in die tijd het naderereformatorische gevoelen

was toegegaan. Dat in deze toestand gedurende de zeventiende eeuw geen verandering is gekomen, wordt duidelijk uit de handelwijze van drie van de vier Zeeuwse classes.

Nadat W. Teellinck in 1627 als particulier het eerste alomvattende program der Nadere Reformatie opgedragen had aan de politieke, kerkelijke en maatschappelijke overheden, publiceerde de classis Walcheren tien jaar later haar remonstrantie aan de Staten van Zeeland, ondertekend door Horenbekius, J. van Laren, De Maets en Van den Brande. De classis zegt hierin het volgende. De ellendige tijdsomstandigheden dringen haar ertoe om zich tot de hoogste burgerlijke overheid in Zeeland te wenden. Er is een sterke economische neergang, vele schepen zijn gekaapt en de overige schepen liggen doelloos in de havens. Bovendien gaan er geruchten dat de Staten een nieuwe politiek voeren en dat Zeeland van zijn schatten wordt beroofd. Het volk gaat onder het eerste zo gebukt en is over het tweede zo ontstemd dat het bijna aan opstand toe is. Al deze ellende wordt veroorzaakt door de vele en erge heersende zonden, die nog dagelijks toenemen. Hiervan wordt een opsomming gegeven. De classis roept de Staten dan ook zeer dringend en ernstig op om die zonden tegen te gaan. De gebeurtenissen van het rampjaar 1672 waren voor de classis Walcheren aanleiding om een lijst van gebreken die in de Kerk dienden verbeterd te worden en een formulier voor het sluiten van een verbond met God op te stellen. In feite *Portret van Godefridus Udemans (1581-1649). Kopergravure door J. Sarragon, s.a. (Rijksarchief in Zeeland, Zelandia Illustrata, IV 887)*. 50 ging het hierbij om de afronding van een zaak die al twee jaar sleepte. Toen de classis in 1670 hiermee een aanvang had gemaakt, was zij op voorhand eenparig tot het besluit gekomen om openbare zondaren, zoals sabbatsontheiligers, kaartspelers, dobbelaars en mensen die uit de kerkdiensten wegbleven, onder censuur te zetten. De Staten van Zeeland hadden hierop de classis op krachtige wijze de voet dwarsgezet, waardoor deze de moed in de schoenen gezonken was om nog verder te gaan. Op krachtig aandringen van vooral Koelman kwam de classis in 1672 onder de (in)druk van de omstandigheden er alsnog toe om de desbetreffende artikelen vast te leggen en goed te keuren. Bovendien werd besloten om jaarlijks niet alleen deze artikelen in de classis te laten voorlezen, maar hierover ook een preek te laten houden⁶⁵. In dat zelfde jaar concipieerde de classis Zuid-Beveland een concept van politieke en kerkelijke reformatie en bracht de classis Schouwen-Duiveland een concept van de reformatie der zeden op haar naam. Dat drie van de vier Zeeuwse classes overgingen tot een nadere-reformatorisch optreden, geeft aan dat de Zeeuwse dienaren des Woords in meerderheid bedeed waren met de geest van W. Teellinck.

Tien jaar later was de geestelijke ligging van gereformeerd Zeeland nog onveranderd. *Concept van nader reformatie, In de Leer, Ordre, en Zeden*, dat gedeputeerden van de classis Zuid-Beveland in 1682 naar aanleiding van een zware watersnood ontwierpen, vormt het overtuigende bewijs hiervan. Het eerste deel, aangaande de leer, valt in tweeën uiteen: een gedeelte over het rooms-katholicisme, waarin praktische maatregelen voorgesteld worden en een gedeelte waarin - voornamelijk dogmatische - nieuwigheden afgewezen worden. In het laatste stuk worden cartesische, coccejaanse, labadistische, chiliastische, maar ook - zij het op begripvolle en allerminst absolute wijze - koelmanniaanse inzichten bestreden. Het deel over de orde bespreekt achtereenvolgens de classis, de predikanten en de kerkenraad. In het laatste deel worden wensen geformuleerd met betrekking tot de zeden der predikanten, die der ouderlingen en der diakenen en die der gemeente. Het gehele concept ademt de geest der Nadere Reformatie, waarbij in het laatste stuk over de zeden opvallend veel gewicht aan de gezinsgodsdienst wordt toegekend.

Zeeland als strijdperk

Het streven der Nadere Reformatie is niet onbesproken en onbestreden gebleven⁶⁶. Reeds in 1620 waren de nadere-reformatorische opvattingen van J. van den Houte voor de Dordtse kerkenraad reden om hem niet te beroepen. Degene aan wiens informatie deze kennis te danken is, Udemans, plaatste een jaar later deze verwikkeling in een interprovinciaal kader: vele Hollanders waren fel gekant tegen de sabbatvisie van bepaalde Zeeuwse predikanten⁶⁷. Hij gaf hiermee geen vertekening van de historische werkelijkheid. De Zuidhollandse synode van 1621 nam stelling tegen de nadere-reformatorische sabbatsopvatting en maakte hiervan zelfs een motief om studenten en proponenten de toegang tot het ambt te beletten. Op de Zuidhollandse synoden van 1623 en 1624 werd aan deze lijn vastgehouden. Het conflict bereikte een hoogtepunt op de synode van 1626 te Usselstein. Niet alleen werd het bewuste gevoelen weer sterk veroordeeld, maar ook verscheen de nadere reformator Gisbertus Voetius⁶⁸ in eigen persoon ter synode om zijn sabbatsinzichten mondeling te verdedigen, terwijl zijn geestverwant Johannes Spiljardus⁶⁹ dit schriftelijk deed. Bovendien had een afvaardiging der synode een onderhoud met de speciaal voor dit doel naar Usselstein afgereisde W. Teellinck over diens inzichten over het vierde gebod⁷⁰. Stamt de oudste bestrijding der Nadere Reformatie van kerkelijke zijde uit Zuid-Holland, het oudst bekende strijdschrift is een product van Zeeuwse origine. Dit betreft *Threnos. Ofte weelclaghe, Aenwijsende de Oorsaken des jammerlijcken stants van het Lont: ende de ontheyliginge des Sabbath-daechs. Daer in bysonderlick Verhandelt worden de verschillen, van het onderhouden des Sabbathts ofte Rust-daechs der Christenen* van de Thoolse predikant Jacobus Burs en uitgegeven in 1627. Weliswaar is het zeer waarschijnlijk dat er reeds een jaar eerder een polemische reactie op W. Teellincks *Geestelijcke covranten* (1626) van de persen is gerold⁷¹, maar hiervan is geen enkel exemplaar bekend, terwijl het dan in elk geval zeer beperkt van omvang geweest is. Hoewel Burs geen namen noemt van de Nederlandse auteurs die hij bestrijdt, leert nauwgezet onderzoek van zijn werk dat hij met zijn verontwaardiging, schimpscheuten en verdachtmakingen W. en E. Teellinck, Van den Houte en Udemans op het oog heeft, allen Zeeuwen.

De eerste polemiek met de Nadere Reformatie, die gedurende de eerste helft der zeventiende eeuw door geen tweede gevolgd zou worden, was derhalve een uitsluitend Zeeuwse aangelegenheid. Het belangrijkste hoofdpunt van Burs' kritiek betreft de sabbat. Vier nadere-reformatorische inzichten hieromtrent kan hij niet verdragen: 1. het sabbatgebod stamt uit de tijd vóór de zondeval; 2. het vierde gebod is geheel moreel van aard; 3. in het Nieuwe Testament hebben Christus en Zijn discipelen de rustdag van de zevende naar de eerste dag der week verzet; 4. de heiliging van de sabbat dient rigoureuus te zijn en zich over de volle 24 uur uit te strekken, terwijl men zich zelfs 's zaterdagsavonds reeds op de komende rustdag dient voor te bereiden. De tweede hoofdbron van Burs' ergernis is de primaire plaats die zijn tegenstanders toekennen aan de reformatie der zeden. Een laatste hoofdbezwaar betreft de stringente tucht die de nadere reformatoren voorstaan.

Verder giet Burs de fiolen van zijn toorn uit over zeven wat meer bijkomstige zaken binnen de Nadere Reformatie: 1. in de prediking neemt de wet een veel te grote plaats in; 2. het vasten is een onderdeel van de praktijk der godzaligheid dat van belang is; 3. er wordt veel met geestelijke geloften gewerkt; 4. men verafschuwt de term 'zondag'; 5. men duidt de rustdag aan als zondendag; 6. men werkt veel met de term 'zognaamde Christenen'; 7. men betreurt het dat de Synode van Dordrecht zich niet ingespannen

heeft voor de reformatie der zeden. Het laatste interessante gegeven uit *Threnos* is dat Burs suggereert dat de oorsprong van de door hem geattaqueerde inzichten in het Engelse piëtistische Puritanisme en met name in het Brownisme ligt. Men zou verwachten dat Burs een man is geweest die gespeend was van welke piëtistische trek ook. De geschiedenis stelt de onderzoeker evenwel steeds voor verrassingen. Burs schildert in zijn werk de ethische en religieuze toestand 52 van zijn dagen in bijna nog somberder tinten dan de nadere reformatoren, terwijl hij evenals zij de noodzaak van een alomvattende reformatie inziet, niet het minst met betrekking tot de heiliging van de rustdag. Zo doet zich het wonderlijke feit voor dat hét eerste strijdschrift tegen de Nadere Reformatie opgesteld is door een piëtistische calvinist.

Zeeland als oord van verleiding

De grootste verleiding waaraan de Nadere Reformatie in haar geschiedenis heeft blootgestaan, is uitgegaan van Jean de Labadie⁷². Zijn driejarig verblijf in Zeeland is van cruciale betekenis geweest voor de ontwikkeling van zijn positie binnen het Nederlandse gereformeerde Piëtisme⁷³. Als een nadere-reformatorische kampvechter betrad hij in 1666 de arena van de Zeeuwse Kerk. Drie jaar later verliet hij deze met achterlating van zijn kerkelijk ideaal. Ondertussen had hij velen uit de Nadere Reformatie tijdelijk en diversen zelfs lange tijd of blijvend in de ban van zijn persoon en opvattingen weten te krijgen⁷⁴. De Fransman De Labadie was van jongsaf een religieuze figuur met een sterk profetisch roepingsbesef en zelfbewustzijn, die eerst lange tijd in een Jezuïetenklooster doorbracht, vervolgens vele jaren als rondtrekkend prediker in heel Frankrijk opgang maakte en daarna overging naar de Franse Gereformeerde Kerk, waar zijn ster ook snel rees. In 1659 werd hij predikant in Genève. Hier zette hij zich gedreven in voor de verdere hervorming van de Kerk door conventikels te organiseren en te streven naar een Kerk van louter wedergeborenen. Dankzij Johan Gottschalck van Schurman, een broer van de beroemde en geniale Anna Maria, was De Labadies faam als bezielde reformator doorgedrongen tot de persoonlijke spil van de Nadere Reformatie: Voetius. Deze bezorgde De Labadie in 1666 het beroep van de Waalse gemeente te Middelburg, dat hij aannam. Nadat hij bijzonder hartelijk door de kring van nadere reformatoren te Utrecht ontvangen was, nam hij op bevlogen en energieke wijze de hervorming van de Middelburgse Kerk ter hand, hiermee uiteindelijk de hele Nederlandse Gereformeerde Kerk op het oog hebbend. Vrijwel zonder uitzondering hebben de nadere reformatoren hooggestemde verwachtingen hiervan gekoesterd. Vanaf het begin van zijn Middelburgse tijd raakte de Fransman in toenemende mate verstrikt in kerkrechtelijke en dogmatische kwesties met de classis en de synode van de Waalse Kerk, die een extra dimensie kregen door allerlei persoonlijke gevoeligheden. Het werd een lange weg van vele verwickelingen, waarbij met name de politieke organen in Middelburg en Zeeland hem heel lang de hand boven het hoofd hebben gehouden. De adressen van de diverse traktaten die hij in zijn Middelburgse tijd de wereld inzond, leggen er getuigenis van af dat hij met vele Zeeuwse politici goede connecties onderhield. Eerst nadat de Waalse synode van maart 1669 De Labadie afgezet had en deze in de Zeeuwse hoofdstad op revolutionaire wijze zich hiertegen gekeerd had, conformeerde het stadsbestuur zich aan het kerkelijke besluit. Korte tijd kon de Fransman zijn werk nog voortzetten in het naburige Veere, maar onder politieke druk met de dreiging van gewelddadig optreden, besloot hij het Zeeuwse te verlaten en richtte hij zijn schreden naar Amsterdam. ⁵³ Het was De Labadies separatistische ontwikkeling die de breuk met de Nadere Reformatie veroorzaakte. Hoezeer de vertegenwoordigers hiervan ook onder de bekoring van de Fransman terecht gekomen

waren, de Gereformeerde Kerk was hun een te hoge prijs. Toen door de schok van de breuk hun ogen meer geopend werden, werd hun kritiek op De Labadies ongereformeerde mystiek ook luider. Ook de Zeeuwse nadere reformatoren hebben lange tijd in De Labadie een door God gezonden profeet bejubeld. De Middelburgse predikant Van de Velde, die in 1666 op instigatie van Voetius zijn invloed ten gunste van De Labadies beroep had uitgeoefend, bezong op 24 oktober 1667 op hoge tonen de nadere-reformatorische werkzaamheid van zijn plaatselijke collega, hoewel de Waalse synode deze vijf dagen tevoren geschorst had. Nog een jaar later, toen De Labadie in september voor de tweede maal door die synode geschorst was en de Staten van Zeeland zich vervolgens achter dit besluit gesteld hadden, ontving hij sympathiebetuigingen van de Sluise nadere reformator Koelman. Eerst veel later, in 1683, zou deze een uitvoerige bestrijding van het Labadisme in het licht geven.

Zeeland als gebied van afzetting

Vertoonde De Labadies verhouding met de Nederlandse en feitelijk de Zeeuwse Gereformeerde Kerk het karakter van een vluchtige vrijage, Koelmans liefde voor die Kerk was voor het leven. Zelfs diens afzetting als predikant vermocht deze liefde niet te verbreken. Als ergens het kerkelijke karakter der Nadere Reformatie blijkt, dan bij Koelman! De uit Utrecht afkomstige Koelman ging in zijn vaderstad studeren, behaalde in 1655 de doctorsgraad in de filosofie en legde zich vervolgens op de theologie toe. In deze tijd voltrok zich een geestelijk proces bij hem, vooral bewerkstelligd door zijn kennismaking van het piëtistische Puritanisme. Na vijf jaar als ambassadepredikant te Kopenhagen en daarna te Brussel werkzaam te zijn geweest, nam hij in 1662 de herdersstaf te Sluis op, waar hij door Montanus bevestigd werd. Sluis lag in Staats-Vlaanderen, dat tot de Generaliteitslanden behoorde, en viel als zodanig rechtstreeks onder het gezag van de Staten-Generaal. Koelmans geestelijk overwicht was zo groot dat hij al ras de eerste viool in de Sluise kerkenraad speelde. Als vurig theocraat kwam Koelman in conflict met burgerlijke overheidsorganen en vooral met de magistraat, die hun reeds behoorlijke invloed in kerkelijke aangelegenheden nog groter wilden maken. Hierbij kwam de nauwgezette tuchtuitoefening die de kerkenraad onder aanvoering van Koelman in acht nam en waarbij overheidspersonen net zo min ontzien werden als anderen. De gespannen verhouding groeide naar een climax toen burgemeester Sluymmer wegens openbare dronkenschap onder censuur gezet werd, schuldbelijdenis voor de kerkenraad moest doen en dit weigerde. Deze zaak bleef onopgelost en heeft veel bijgedragen tot de afzetting en de verbanning van Koelman. Ondertussen deed Koelman in zijn gemeente en op de classis Walcheren al het hem mogelijke om te komen tot een kerkelijke reformatie. Het rampjaar 1672 was voor hem aanleiding om in zijn hervormingsstreven verder te gaan dan al zijn geestverwanten: hij stopte met het lezen van de formulieren bij de bediening der sacramenten en met het preken op feestdagen die niet op zondag vielen. Hier- 54 over werd hij door enige leden van de magistraat bij de kerkenraad en bij de classis aangeklaagd. Beide kerkelijke organen kwamen na veel gedelibereer tot het besluit om hem daarin te verdragen zonder dat goed te keuren. Hierna werd evenwel door het drijven van enige Sluise stadsbestuurders en door het ingrijpen van de Zeeuwse Staten na veel verwickelingen een resolutie door de Staten-Generaal bewerkstelligd die Koelmans verbanning uit de Generaliteitslanden behelsde. Op 17 juni 1675 werd hij Sluis uitgezet. De classis Walcheren en de Zeeuwse Kerk hebben zich bij dit overheidsingrijpen neergelegd en dit zelfs gesteund door Koelman te verbieden in Zeeland kerkdiensten, conventikels of gezinsgodsdienst-oefeningen te leiden. Zelf heeft hij, omdat de overheid volgens hem het recht daartoe niet had, zijn

afzetting nooit erkend. Hij bleef zich tot aan zijn overlijden predikant van de gemeente te Sluis noemen en droeg de vele stichtelijke werken die hij naar het Engels vertaalde, strijk en zet aan deze gemeente op. Toen de predikantsplaats van Koelman te Sluis na het vertrek van zijn opvolger weer vacant kwam, heeft de kerk zelfs met steun van de magistraat (!) pogingen in het werk gesteld om hem opnieuw te beroepen. Door de grote tegenstand der Staten-Generaal, hiertoe aangezet door de Zeeuwse Staten, kwam hier evenwel niets van. Gezien de cruciale rol die de laatste gespeeld hebben bij de - blijvende - verbanning van de Sluise predikant, is het niet overdreven Zeeland ook als gebied van afzetting te zien. Koelman heeft zich door zijn grote bezieling in Zeeland aanhang weten te maken. Echte volgelingen van hem waren de Vlissingse drukker en uitgever Van Laren en de Goese schoolmeester Abraham Cuylenburg. De eerste publiceerde in 1673 een eigen werkje getiteld *Noodtsaeklijcke reformatie, Ontrent het Ampt Der Ouderlingen*. De titel en de inhoud van dit geschrift zijn typisch koelmanniaans, terwijl er tussen de voorrede en de tekst een brief van Koelman aan de auteur afgedrukt is. Cuylenburg stelde een soortgelijk geschrift op met betrekking tot de schoolmeesters, dat door toedoen van de classis Zuid-Beveland

Portret van Jacobus Koelman (1632-1695). Kopergravure door J. Luyken, s.a. (Rijksarchief in Zeeland, Zelandia Illustrata, IV 544). (Bl 55)

echter onuitgegeven bleef⁷⁵. Bij zijn Zeeuwse collega's kon hij op aanzienlijke sympathie rekenen, zo lang hij zich niet tegen de overheid verzette. Zijn afzetting in 1675 luidde niet het einde van de doorwerking van zijn gedachten in Zeeland in, getuige het concept der nadere reformatie van de zeden dat de classis Zuid- Beveland in 1682 opstelde.

Twee jaar later stelden de Vlissingse predikanten Pots en Van Deirse hun kansel voor hem beschikbaar, wat hen op een schorsing van drie maanden met inhouding van hun traktement kwam te staan. *Zeeland als brandhaard* Zeeland is niet slechts het gewest geweest waarbinnen de Nadere Reformatie ontstaan is en waarop het grote invloed heeft uitgeoefend, maar vormde ook de brandhaard van waaruit het vuur van het nadere-reformatorische streven zich verspreidde over al de andere Nederlandse provincies. Indicatief voor deze betekenis van Zeeland is het feit dat het oeuvre van W. Teellinck het oriëntatiepunt van de Nadere Reformatie mag heten. Als vader van deze beweging heeft hij een gigantische geestelijke invloed op niet-Zeeuwen uitgeoefend en op deze wijze het ontstaan en de groei der Nadere Reformatie elders in de Nederlanden in hoge mate bevorderd. Hij heeft een bepalende inwerking op de godsdienstige ontwikkeling van de spil van deze vroomheidsgroepering, Voetius, gehad⁷⁶. Ook andere hoofdvertegenwoordigers hiervan als de Hollander F. Ridderus en de Utrechter Van Lodensteyn hebben sterk zijn invloed ondergaan⁷⁷, terwijl dit eveneens geldt voor een minder belangrijke nadere reformator als de Hollander J. Spiljardus⁷⁸.

Tekenend voor de gezaghebbende positie die hij toentertijd in die beweging innam, is dat in het jaar 1626 zowel in Friesland als in Zuid-Holland zijn hulp ingeroepen werd. In het noorden liet de piëtistische puriteinse hoogleraar in de theologie, G. Amesius⁷⁹, ter ondersteuning van zijn reformerende activiteit aan de Franeker universiteit een manuscript van Teellinck in druk verschijnen⁸⁰, terwijl Voetius en Spiljardus Teellinck inschakelden bij de verdediging van hun sabbatsopvatting op de Zuidhollandse synode te Usselstein. De Synode van Dordrecht heeft het nadere-reformatorische advies der Zeeuwen betreffende de opleiding van de theologische studenten grotendeels overgenomen.

Dat de Zeeuwse nadere reformator Udemans voorzitter is geweest van de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch, die bijeengeroepen was met het doel om de Meierij van 's-Hertogenbosch te reformeren en die van 21 juli tot en met 15 december 1648 haar werkzaamheden heeft verricht, zal niet nagelaten hebben sporen achter te laten⁸¹. Het meeste effect heeft de Zeeuwse Nadere Reformatie in de overige Nederlandse provincies echter gesorteerd door middel van haar vele tientallen geschriften en vertalingen, waarvan het overgrote deel herdrukken heeft beleefd, diverse daarvan zelfs tientallen⁸². Zij werden niet alleen in het hele land gelezen, maar de aantallen herdrukken wijzen er ook op dat de daarin ontwikkelde inzichten grote ingang onder het Nederlandse lezerspubliek vonden⁸³. Er is nog een andere wijze waarop de Zeeuwse Nadere Reformatie haar vuur over de andere Nederlandse gewesten verspreid heeft. Vele nadere reformatoren die van Zeeuwse afkomst waren en in het nadere-reformatorische 56 klimaat waren geboren, opgegroeid en gevormd, hebben hun werkterrein en invloedssfeer geheel of gedeeltelijk buiten hun eigen provincie gehad. D. van Laren werd vanuit Vlissingen in 1625 tot aan zijn emeritaat in 1651 dienaar des goddelijken Woords te Arnhem, waar van zijn hand vele stichtelijke werken het licht hebben gezien. Wittewrongel vertrok als predikant in 1638 van Zierikzee naar Amsterdam, waar hij tot aan zijn overlijden in 1662 een vooraanstaande plaats in het kerkelijke leven heeft ingenomen en waar hij zijn beroemde werk *Oeconomia christiana* schreef. Landelijk gezien heeft Utrecht met de komst van Voetius de positie van belangrijkste centrum der Nadere Reformatie overgenomen van Middelburg. Het tekent de kracht van de Zeeuwse tak van deze beweging dat het Utrechtse predikanten- en professorencorps daarna voor een belangrijk deel uit Zeeuwen gerecruteerd werd. Dit begon in 1640, toen De Maets vanuit Middelburg gekomen tot aan zijn dood in 1651 een professoraat in de godgeleerdheid bekleedde. In het laatstgenoemde jaar kwam de Zeeuw Van de Velde de predikantengeleerden in Utrecht versterken. Vier jaar later volgden zelfs twee Zeeuwen: C. Gentman, die hier tot zijn overlijden in 1696 heeft gearbeid en enige geschriften publiceerde, en J. Teellinck. M. Leydekker werd in 1678 als Renesser predikant hoogleraar in de theologie aan de Utrechtse universiteit, wat hij tot aan zijn verscheiden in 1721 bleef. Van de Velde en Teellinck zijn in 1660 samen uit Utrecht verbannen. Aan dit vonnis lag hun optreden tegen het oneigenlijke gebruik door de burgerlijke overheid van de geestelijke goederen in Utrecht ten grondslag. Dat de twee slachtoffers beiden Zeeuwen waren, zal wel geen historische toevalligheid zijn. Het werpt een helder licht op het theocratische gehalte van de Zeeuwse Nadere Reformatie. De rol van het Zeeuwse element in de Utrechtse affaire wordt onderstreept door de verdere lotgevallen van de beide verdreven predikanten. Na twee maanden ontving Teellinck een beroep naar Arnemuiden, dat hij aannam. Toen hij na een halfjaar, in 1661, naar Kampen vertrok, droeg hij er zorg voor dat zijn lotgenoot hem in het Zeeuwse stadje opvolgde. Deze nam in 1663 het beroep naar Middelburg aan, in welke stad hij tot aan zijn overlijden het Woord bediende. Teellinck schreef in zijn Kamper periode, die tot 1674 liep, zijn enige twee - stichtelijke - werken. Nadat hij in het laatstgenoemde jaar te Leeuwarden zijn intrede gedaan had, overleed hij nog geen maand later.

Wilhelmus Eversdijk werd in 1680 predikant te Wemeldinge, vanwaar hij in 1683 Zeeland verliet en achtereenvolgens het Woord bediende te Oostzaan (1683-1684), 's-Hertogenbosch (1684-1686) en Rotterdam (1686-1729). In zijn laatste standplaats heeft hij verschillende nadere-reformatorische publikaties het licht doen zien. In 1700 kreeg hij een andere Zeeuwse nadere reformator in de Maasstad naast zich als collega: Fruytier, die daarvoor de Middelburgse gemeente gediend had. Van deze Zeeuw verschenen in zijn Rotterdamse periode vele nadere-reformatorische werken. **57**

Betekenis der Nadere Reformatie voor Zeeland

Is de Nadere Reformatie zonder het gewest Zeeland eenvoudig ondenkbaar, de keerzijde hiervan is dat die kerkelijke beweging diep ingewerkt heeft in de Zeeuwse geschiedenis. Het is geen overdreven voorstelling van zaken te poneren dat de bewuste gereformeerde vroomheidsbeweging in de zeventiende eeuw de belangrijkste en invloedrijkste factor van het Zeeuwse geestesleven is geweest. Wie van dit laatste iets wil beschrijven, zal er daarom goed aan doen de Nadere Reformatie of als actieve component of als achtergrondsdecor te verdisconteren⁸⁴. Achtereenvolgens zal nu de betekenis der Nadere Reformatie belicht worden voor de Zeeuwse Kerk, de Zeeuwse politiek, de Zeeuwse cultuur en de Zeeuwse maatschappij. *Kerkelijk gewicht* Gezien het kerkelijke karakter van de Nadere Reformatie behoeft het geen verwondering te wekken dat zij de meeste en grootste successen bij de realisering van haar doelstellingen binnen de Zeeuwse Kerk heeft behaald. Dank zij de doorwerking van het gereformeerde Piëtisme vertoonde het kerkelijk leven in Zeeland bij de aanvang der zogenaamde Gouden Eeuw reeds een onmiskenbaar piëtistische kleur. De kracht van de opkomende Nadere Reformatie heeft deze karaktertrek niet alleen bestendigd, maar ook in sterke mate verstevigd. Bewust wilde deze beweging een gereformeerd antwoord geven op het remonstrantse verwijt dat de calvinistische leer der goddelijke predestinatie met inbegrip van verkiezing en verwerping ondermijnend was voor de praktijk der godzaligheid. Als alternatief voor dit geestelijk motief van de Remonstranten vormt de Nadere Reformatie een zwaar gewicht in de schaal der verklaring voor het feit dat Zeeland zo goed als geheel gevrijwaard is gebleven van het Remonstrantisme⁸⁵. De reeds behandelde doorwerking der Zeeuwse Nadere Reformatie op classes en synoden laat duidelijk zien dat deze beweging met ingang van de zeventiende tot in de achttiende eeuw het gezicht van de gewestelijke Kerk bepaald heeft. Het zijn derhalve geen historische toevalligheden dat zowel de buitenlander De Labadie, van wie de nadere reformatoren zulke hooggespannen verwachtingen hadden, als de Utrechtse nadere reformator in optima forma Koelman in Zeeland predikant werden. Een van de voornaamste facetten van de Zeeuwse Nadere Reformatie en van haar weerklank op classicaal en synodaal niveau was haar theocratisch streven. Het krachtig theocratisch appel dat de classis Walcheren in 1637 op de Zeeuwse Staten deed, is typerend. Nu valt het op dat op de provinciale synode van het jaar daarop te Tholen de overheid decreeteerde dat in het vervolg in plaats van twee, drie magistraatspersonen bij de beroeping van een predikant tegenwoordig konden zijn. De overheid wilde haar greep op de Kerk verstevigen. Was dit het antwoord op de theocratische dreiging van de nadere-reformatorische gewestelijke Kerk?

Dit gesuggereerde verband behoeft dringend nader onderzoek. Te meer, daar de Zeeuwse overheid na 1638 zelfs zover gegaan is dat zij geen synode meer toeliet. Elders, bij voorbeeld in Noord- en Zuid-Holland, mocht wel - 58 en nog wel jaarlijks! - een synode samenkomen. Waarom in Zeeland niet meer? Was het omdat het gevaar dat voor de burgerlijke overheid van de Kerk uitging, in Zeeland veel groter en bedreigender was dan in de overige gewesten? Elders was de Kerk innerlijk veel verdeelder en verscheurder dan in Zeeland, waar de nadere-reformatorische inzichten, waarvan het theocratische niet het minste was, niet slechts samenbindend werkten, maar ook heersend waren. Het is niet toevallig dat Zeeland het enige gewest is geweest waar diverse kerkelijke reformatieprogramma's op classicaal niveau zijn samengesteld. Uit Friesland is er slechts één bekend, in 1672 door enige leden van de classis Franeker

opgesteld. Het stuk werd evenwel door slechts tien leden van de classis ondertekend, terwijl de overige Friese classis het weigerde over te nemen⁸⁶. Daarentegen werd het jaar daarop een soortgelijk gravamen van de genoemde classis wel bij meerderheid der stemmen door de Friese synode aanvaard⁸⁷. In Utrecht waren de reformatieprogramma's uitsluitend het resultaat van lokale kerkelijke inspanning⁸⁸.

Staatkundige invloed

Bij de vraag naar het politieke effect der Nadere Reformatie dient allereerst goed bedacht te worden dat deze vroomheidsbeweging naar haar wezen voluit kerkelijk was. Het kader dat bepalend is voor het antwoord is derhalve dat van de verhouding tussen Kerk en staat in Zeeland. Deze was zeer paradoxaal. Dit geldt trouwens voor de Republiek in het algemeen. De Gereformeerde Kerk was de enige die door de staat officieel erkend en daarom financieel onderhouden werd. De overheid bekostigde vaak de studie van toekomstige dienaren des Woords, betaalde het traktement der predikanten, salarieerde kosters en voorlezers en zorgde voor kerkgebouwen. Vergeleken met andere Kerken was de Gereformeerde Kerk erg bevoorrecht. Toch moest deze Kerk aan deze privilegiëring ook een zware tol betalen. Gezien haar directe en immense invloed op het volk was de Gereformeerde Kerk na de staat het belangrijkste orgaan binnen de Republiek. De overheden vonden het daarom geraden om hun vinger blijvend aan de pols van dat machtige instituut te houden. Op het niveau van de landelijke en provinciale synoden betekende dit dat de vergaderingen werden bijgewoond door commissarissen- politiek, die er nauw op toezagen dat er geen besluiten werden genomen die de overheid onwelgevallig waren. Na de Synode van Dordrecht was de staat zelfs zo benauwd voor de machtspositie van de Gereformeerde Kerk dat zij bijna twee eeuwen het houden van een landelijke synode heeft verhinderd. Toen in de loop der zeventiende eeuw de godsdienstige tolerantie in praktijk werd gebracht, genoten andere Kerken veel meer vrijheid om hun zaken te regelen dan de officiële Kerk⁸⁹. Dwars door deze paradoxale relatie tussen Kerk en staat liep nog een complicerende factor. De Kerk was soms in haar houding en optreden tegenover de overheid geen eenheid. Herhaaldelijk kwam het voor dat gereformeerde stadspredikanten in onenigheden tussen hun stadsmagistraat en hun classis zich - noodgedwongen? - aan de zijde van het stadsbestuur schaarden⁹⁰. 59 In Zeeland was de Gereformeerde Kerk nog meer geknecht dan elders⁹¹. Schrijnend openbaarde zich dit in de Staten-Generaal bij de behandeling van de kerkorde die de Synode van Dordrecht opgesteld had. Het was met name aan de felle tegenstand van de Friese en Zeeuwse leden te wijten dat die kerkorde niet landelijk ingevoerd werd. Naar het Zeeuwse gevoelen zou de Kerk veel te veel vrijheid krijgen. De harde opstelling van de Zeeuwse overheid en de financiële afhankelijkheid van de Kerk leidden ertoe dat de laatste noodgedwongen aan de leiband van de eerste heeft gelopen. De Kerk werd geen enkele ruimte gegund. Weliswaar werd direct na de Synode van Dordrecht in Zeeland de synode van Goes gehouden, maar daarna gelukte het de Kerk na heel veel aandrang en verwickelingen nog slechts eenmaal tijdens de Republiek om de Staten van Zeeland zover te krijgen dat deze haar in 1638 een synode toestond. Ook op het plaatselijk vlak voelde de Kerk de hete adem van de overheid in de nek. In tegenstelling tot andere provincies oefende in Zeeland de overheid via het collegium qualificatum grote invloed op de verkiezing van predikanten en ambtsdragers uit.

Ook met betrekking tot andere intern-kerkelijke zaken, zoals bij voorbeeld de liturgie getuige de affaire Koelman, legde de Zeeuwse overheid de Kerk haar wil dwingend op. Weliswaar effectueerde de overheid soms kerkelijke excommunicatie met verbanning, zoals bij voorbeeld in 1714 te Middelburg met vooraanstaande Hattemisten gebeurde,

maar de voorwaarde hiervoor was de mening dat de inzichten van die secte ook ondermijnd waren voor de burgerlijke orde⁹². In het licht van het voorgaande wekt het geen verwondering dat de Zeeuwse overheden iedere kerkelijke poging om een nadere reformatie door te voeren in de kiem smoorden. Zij wensten ook niet het geringste deel van hun invloed kwijt te raken. Toen de classis Zuid-Beveland het in haar reformatieconcept van 1682 waagde om openlijk uit te spreken dat de overheid geen macht in kerkelijke zaken toekomt, werd haar door de gecommitteerde raden der Zeeuwse Staten eenvoudig een spreekverbod opgelegd! Hier ligt de verklaring voor het verschil in het overheidsoptreden ten aanzien van De Labadie en Koelman. Zij voelde aan dat haar positie van het conventikelchristendom van de eerste niets te duchten had, maar van de theocratische aspiraties van de tweede zoveel te meer. Daarom nam zij De Labadie in bescherming en werkte zij Koelman vanaf het begin tegen. Toen echter de eerste met zijn revolutionaire optreden de kritische grens overschreed, was zijn lot hiermee ook direct bezegeld. Redelijkerwijs is bij deze verhoudingen en onder deze omstandigheden politieke invloed van een kerkelijke beweging als de Nadere Reformatie onaannemelijk. Het tekent de kracht van deze vroomheidsbeweging en onderstreept het paradoxale karakter van de Zeeuwse verhouding tussen Kerk en staat, dat de Nadere Reformatie op lokaal niveau toch wel eens succes wist te boeken. Zo nam de raad van Zierikzee in 1619, toen Hofferus zitting hierin had en er door de baljuw van de Vierbannen van Duiveland gerapporteerd werd dat te Ouwerkerk de dag des Heeren ontheilgd werd en dat men zich daar op de vastenavond schuldig had gemaakt aan het houden van ruwe volksspelen, het besluit om over te gaan tot vervolging. Dat dit besluit niet los gezien mag worden van de nadere-reformatorische gezindheid van de kerkelijke leiding in Zierikzee bleek drie jaar later 60 toen de raad ten gevolge van een dringend verzoek van de predikanten, onder wie twee uitgesproken nadere reformatoren in de personen van Udemans en Van den Houte, verregaande maatregelen nam met betrekking tot het rijden en tot de openstelling van de stadspoorten op zondag. De nadere-reformatorische geest van de Zierikzeese gereformeerde gemeente weerspiegelde zich eveneens in dat zelfde jaar in de opstelling van de raad ten opzichte van een andere zaak. De magistraat ging toen akkoord met het ontwerp van een nieuw octrooi voor de Verenigde Oostindische Compagnie met onder andere als voorwaarde dat de Compagnie de studie van een behoorlijk aantal theologische studenten bekostigde, dat in Indië ingezet kon worden om de inlanders tot bekering te brengen⁹³. Voorts is bekend dat J. Teellinck tijdens zijn ambtsperiode van 1649-1655 te Vlissingen van de magistraat gedaan wist te krijgen dat 's zondags geen vlees meer op de grote markt verkocht werd en dat dan de poorten gesloten bleven op het voetgangerspoortje na⁹⁴. Gezien de toenmalige opstelling van de Zeeuwse overheid ten opzichte van de Kerk kunnen dergelijke succesjes uitsluitend verklaard worden uit eerdere inwerking van de Nadere Reformatie op de bevolking in het algemeen. Als echte politici zullen de magistraten het wel uit hun hoofd gelaten hebben zulke besluiten te nemen als ze niet gedragen werden door een breed maatschappelijk vlak. Indirect geeft dit soort politieke besluitvorming derhalve aan dat de Nadere Reformatie in brede lagen van de bevolking een sterke invloed heeft uitgeoefend. Concreet betekenen de genoemde voorbeelden dan ook dat Zierikzee en Vlissingen niet alleen nadere-reformatorische centra zijn geweest voor wat betreft de geestelijke leidlieden, maar eveneens voor wat het belangrijkste deel van de bevolking aangaat.

Culturele doorwerking

Enige jaren geleden heeft zich een controverse tussen diverse kenners der Nadere Reformatie voorgedaan over de culturele betrokkenheid van deze beweging. De ene

groep poneert dat de theologisch-geestelijke structuur van de Nadere Reformatie zodanig was dat het culturele leven in engere zin niet in het vizier kwam, met als gevolg een a-culturele of wellicht zelfs anticulturele instelling⁹⁵. De tegenpartij constateert dat de nadere reformatoren door hun opleiding en hun maatschappelijke positie midden in de culturele werkelijkheid van hun tijd stonden. Vanuit deze positieve houding bonden zij de wapenen aan tegen alle culturele verschijningsvormen die strijdig waren met hun direct aan de Bijbel ontleende, stringente religieuze en ethische opvattingen⁹⁶. Het is alleszins de moeite waard om na te gaan of er aan de hand van Zeeland een zinnig woord aan de discussie toegevoegd kan worden. Bij nader inzien blijkt de Nadere Reformatie op minstens drie culturele vlakken haar doorwerking niet gemist te hebben. De wetenschap, de literatuur en de kunst vertonen onmiskenbaar invloedssporen.

Wetenschap

Hoewel de nadere reformatoren zich met hun streven tot het gehele volk richtten, waren zij bepaald niet de simpele volkspredikers voor wie zij vaak aangezien ⁶¹ worden. Van de topfiguren der Zeeuwse Nadere Reformatie waren er in ieder geval drie die de doctorstitel voor - of, om in de zeventiende-eeuwse sfeer te blijven, achter - hun naam konden zetten: E. en W. Teellinck alsmede Koelman. De eerste twee waren in de rechten gepromoveerd, de laatste in de filosofie. Van hen is Koelman de enige die ook na zijn studietijd wetenschappelijke arbeid heeft verricht. Uit zijn Sluise tijd stamt zijn anticartesiaans geschrift: *Examen Libelli Ludovici Wolzogen De Scripturarum Interprete*, 1669. De Raad schreef in het jaar daarop een soortgelijke studie. Zijn plaatselijke collega Cocquius werd zelfs op grond van zijn wetenschappelijke publikaties in 1678 door de Harderwijker academie honoris causa tot doctor in de theologie bevorderd. De Maets, Witsius en M. Leydekker werden na hun Zeeuwse periode hoogleraar in de godgeleerdheid. Bovendien hebben de gebroeders D. en J. van Laren, zonder ooit de doctorsgraad te halen, zich op wetenschappelijk gebied verdienstelijk gemaakt. De laatste heeft in zijn lange Vlissingse ambtsperiode vele wetenschappelijke verhandelingen doen uitkomen. Tuinman tenslotte schreef enige werken waardoor hij de neerlandistiek aan zich verplicht heeft. De Zeeuwse natuurfilosoof Beeckman, wiens geestelijke leidsman W. Teellinck was⁹⁷, kende een mechanistisch wereldbeeld, waarvan de theologische achtergrond werd uitgemaakt door het piëtistische Puritanisme, met name op het punt van de onttovering van de wereld⁹⁸. Omdat de Nadere Reformatie het intermedium tussen die Engelse vroomheidsbeweging en de Nederlanden was, mag daarin de invloed van die Nederlandse beweging gezien worden⁹⁹, zeker ook gelet op de betekenis van Teellinck voor Beeckman. Er is geen reden om aan te nemen dat Beeckman in dit opzicht een uitzondering vormde.

Literatuur Er is geen cultureel gebied geweest waarvoor de Nadere Reformatie meer zeggingskracht heeft gehad dan de literatuur. Het is een bekend gegeven dat het oeuvre van Jacob Cats¹⁰⁰ sterk piëtistische trekken vertoont en dat dit vooral te danken is aan de invloed van W. Teellinck¹⁰¹. Of Cats daarom ook als een echte representant der Nadere Reformatie mag gelden, zoals Strengholt stelt¹⁰², mag op goede gronden betwijfeld worden¹⁰³. Recent onderzoek heeft aangetoond dat een andere Middelburgse literator, die evenals Cats onder Teellincks prediking heeft gezeten, Johan de Brune de Oude¹⁰⁴, in zijn oeuvre veel piëtistischer is dan door literair-historici opgemerkt is¹⁰⁵. Hij mag zelfs getypeerd worden als een calvinistische piëtist. Voor de mannen der Nadere Reformatie spreekt hij onverholen zijn hoogachting uit, maar toch houdt hij een kritische afstand tot het streven van deze beweging. Hij was sympathisant op enige afstand¹⁰⁶. Ook in Zierikzee deed de Nadere Reformatie haar invloed op de literatuur gelden¹⁰⁷. Hier was Hofferus als secundaire representant van de Nadere

Reformatie de verpersoonlijking van de culturele dimensie van deze groepering. Van een andere Zeeuwse predikant, namelijk Petrus Hondius¹⁰⁸, die van 1604-1621 te Terneuzen heeft gestaan, is wel niet bekend dat hij tot de beweging der Nadere Reformatie heeft behoord, maar het is zeker dat hij een piëtist is geweest. Zijn poëtische publikatie *Moufe-schans*, die een zekere opgang heeft ge- 62 maakt, legt hiervan getuigenis af¹⁰⁹. Het oeuvre van de Veerse dichter en goudsmid Cornelis Udemans¹¹⁰, een neef van de gelijknamige nadere reformator, vertoont een piëtistisch gehalte dat te vergelijken is met dat van Cats' werken. *Kunst* Er bestond in Zeeland - evenals elders - een algemeen contactpunt tussen de Nadere Reformatie en de kunst: het portret¹¹¹. J. Koelman, J. van Laren, C. de Maets, E. Teellinck, M. Teellinck, W. Teellinck, G. Udemans, H. Witsius en P. Wittewrongel hebben allen voor een kunstschilder geposeerd. In dit opzicht waren zij voluit mensen van hun tijd. W. Teellinck en Udemans zijn door Zeeuwse kunstenaars op het doek gezet: Udemans door Johan Sarragon en W. Teellinck door zijn stadgenoot Adriaan van de Venne¹¹². Deze zal Teellinck goed gekend hebben, want hij woonde en werkte van 1614-1625 te Middelburg. Vervolgens vestigde hij zich te 's-Gravenhage. Kenners maken uit zijn kunstzinnig oeuvre uit zijn Haagse tijd op dat hij Zeeuwse, calvinistisch-piëtistische invloed heeft ondergaan¹¹³. Waarschijnlijk heeft Teellinck door zijn prediking en geschriften een stempel gedrukt op de geestelijke ontwikkeling van de kunstenaar. Hiermee is dan tevens het opvallende verschijnsel verklaard dat het enig identificeerbare geschilderde portret dat door Van de Venne is vervaardigd - afgezien van zelf- en vorstenportretten - , dominee Teellinck voorstelt. Andere Middelburgse predikanten lieten zich vereeuwigen door de in de Zeeuwse hoofdstad werkende specialistportretschilder S. Mesdach¹¹⁴. Volgens G. Knuttel is het zelfs waarschijnlijk dat Van de Venne op zijn schilderij *De Zielenvisserij* Teellinck te midden van andere protestantse theologen heeft afgebeeld¹¹⁵. *Maatschappelijk stempel* In de tijd waarover dit artikel handelt, werd de publieke opinie grotendeels bepaald door de predikanten, die vanaf de kansels alle lagen van de bevolking bereikten en via hun publikaties de hogere klassen beïnvloedden. De predikanten van toen zijn te vergelijken met de journalisten van vandaag de dag: de smaakmakers van hun tijd. Wanneer men nu bedenkt dat de aanhangers en de sympathisanten der Nadere Reformatie lange tijd in de Zeeuwse Kerk de hegemonie hebben gehad, kan het niet anders of de nadere-reformatorische inspanningen hebben hun stempel op de Zeeuwse maatschappelijke orde gedrukt. Het rechtstreekse en belangrijkste beïnvloedingskanaal was de prediking en in kleinere omvang de kerkelijke catechese. Het meeste dat hiervan bekend is, stamt uit de tweede inwerkingsbedding: de geschriften. Een aanzienlijk gedeelte hiervan bestaat immers uitsoms bewerkte - preken. De betekenis van deze gedrukte vorm van overdracht mag gezien de vaak werkelijk enorme aantallen boekuitgaven niet onderschat worden¹¹⁶. De uitwerking van de nadere-reformatorische prediking en lectuur bleef niet beperkt tot overdracht van ideeën en idealen, maar ontving ook gestalte in de hervorming van het maatschappelijk functioneren van individuen en in de religieuze vormgeving en nauwgezette regulering van het gezinsleven.

Uiteraard was dit proces allesbehalve algemeen en varieerde het in mate van geval tot geval, maar 63 dat de Nadere Reformatie in Zeeland de genoemde maatschappelijke verschijningsvormen heeft aangenomen en dat deze bepaald meer dan incidenten waren, staat vast. De Gereformeerde Kerk had een gewichtige stem in het onderwijs, zeker als het ging om het godsdienstonderricht. In het voorgaande is reeds gebleken dat de Goese synode van 1620 de bezorging van de leerstof der schoolcatechese in de handen van de vader der Nadere Reformatie gaf. De voor de maatschappij zo voorname component van het onderwijs was dus naar haar religieuze zijde nadere- reformatorisch gekleurd.

Dat dit zeker voor de hele in dit artikel behandelde tijd geldt, wordt duidelijk aan de gang van zaken in Goes. In 1655 werd hier bij reglement bepaald dat de schoolcatechisatiestof bestond in het tientallen jaren daarvóór door W. Teellinck opgestelde en in dat jaar herdrukte vragenboekje *Den Wegh ter Zaligheydt*¹¹⁷. Nog in 1693 werd dat reglement herdrukt¹¹⁸, waaruit de gevolgtrekking gemaakt mag worden dat Teellincks catechisatieboekje tot in de achttiende eeuw in Goes gebruikt is. Er bestaat geen reden om aan te nemen dat Goes in dezen een uitzondering gevormd heeft. Wel is het genoemde een bevestiging achteraf van de constatering dat die stad een bolwerk der Nadere Reformatie is geweest. Ook via de reeds eerder behandelde politieke besluiten die onder haar aandrang tot stand kwamen, drukte de Nadere Reformatie haar stempel op de maatschappij waarin zij leefde. Dit gold met name de zondagsheiliging. In incidentele gevallen is het nadere reformatoren zelfs gelukt zijn om uitsluitend via kerkelijke weg maatschappelijke hervormingen tot stand te brengen. Het is bekend dat Udemans met een ouderling in 1618 er sterk bij het schippersgilde te Zierikzee op aangedrongen heeft om de sabbat te onderhouden. Het antwoord luidde weinig bevredigend. Acht jaar later werd een zelfde poging gedaan, met even weinig succes. Daarentegen had een soortgelijke kerkelijke actie onder de vissers wel tot resultaat geleid¹¹⁹. Er is veel reden om te stellen dat de Nadere Reformatie in geen provincie zoveel beslag op de maatschappij heeft weten te leggen als in Zeeland. Verwerking De besluiten van de provinciale synoden van 1618 en 1620, het feit dat juist de belangrijkste steden van Zeeland soms tot ver in de eerste helft der achttiende eeuw centra der Nadere Reformatie zijn geweest, het gegeven dat Burs' bestrijding van deze vroomheidsbeweging geen of nauwelijks effect sorteerde, de opgang die De Labadie tijdens zijn driejarige Zeeuwse periode niet alleen in kerkelijke, maar ook in politieke kringen maakte, de ondersteuning die Koelman bij zijn in die tijd toch wel als buitensporig beschouwde gedragingen van kerkelijke zijde ondervond, alsmede de klassicale reformatieprogramma's uit de jaren zeventig en tachtig wettigen de gevolgtrekking dat de Nadere Reformatie vanaf het begin der zeventiende tot in de achttiende eeuw de boventoon in het Zeeuwse geestesleven heeft gevoerd.⁶⁴ Er is nog een extern getuigenis dat deze conclusie bevestigt. De Engelse congregationalistische predikant J. Quick, die van 1680-1681 de Engelse gemeente te Middelburg diende, constateerde hier in zijn tijd dat zes van de twaalf predikanten van de Nederlandse gemeente piëtistisch puriteinsgezind waren, met wie hij dan ook intiem bevriend was. Bovendien signaleerde hij bij de grote meerderheid der Nederlandse predikanten die tot de classis Walcheren behoorden en die hun opleiding onder Voetius hadden genoten, een identieke ligging¹²⁰. Voor hem was het grootste probleem in de Zeeuwse hoofdstad de grote invloed die de burgerlijke overheid in kerkelijke zaken bezat¹²¹. Dat de bedoelde vroomheidsbeweging zich reeds na tien jaar in Zeeland zo krachtig op synodaal niveau kon manifesteren, wijst erop dat zij hier een ideale voedingsbodem had aangetroffen in de vorm van het gereformeerde Piëtisme. Dit Piëtisme moet in dit gewest rond de eeuwwisseling veel krachtiger en dieper wortel geschoten hebben dan op dit moment op basis van de beschikbare gegevens bekend is. Nauwgezet en subtiel verder onderzoek is op dit punt - maar van welk onderdeel van dit initiërend artikel geldt dit niet? - dringend gewenst. Hoewel W. Teellinck en Udemans al vóór de Synode van Dordrecht door middel van verschillende publikaties hun nadere-reformatische inzichten gepropageerd hadden, brak na die synode de verbreiding daarvan eerst goed in Zeeland los. Tot 1630 werd de boekenmarkt als het ware overspoeld met dat soort uitgaven van Zeeuwse origine. In produktiviteit vormt het tweede decennium der zeventiende eeuw dan ook de top van de bewuste beweging in Zeeland¹²². In deze jaren was Middelburg het onbetwiste centrum. Met het overlijden in 1629 van zowel W.

als E. Teellinck kwam er een abrupt einde aan de hegemonie van de Middelburgse kring binnen de Nadere Reformatie in Zeeland. De rol van belangrijkste woordvoerder hiervan werd toen door Udemans overgenomen. Deze werd op zijn beurt opgevolgd door M. Teellinck in Middelburg. In de tweede helft der zeventiende eeuw ontwikkelde Sluis zich tot de meest actieve brandhaard der Nadere Reformatie in Zeeland, hierin op de voet gevolgd door Vlissingen. Met de eeuwwisseling heroverde Middelburg de eerste plaats, die zij niet meer afgestaan heeft. Het is hier de plaats om de vraag naar het einde van de Nadere Reformatie in Zeeland te stellen. Het is in het voorgaande duidelijk gemaakt dat het geboortjaar van de Zeeuwse Nadere Reformatie samenvalt met dat van de landelijke beweging, namelijk 1608, maar wanneer is het sterfjaar te plaatsen? Het antwoord op deze vraag is in hoge mate afhankelijk van een andere vraag: Behoren de zogenaamde ernstige coccejanen tot de Nadere Reformatie¹²³? Toegespitst op Middelburg: Mogen de namen van bekende oude schrijvers als die van P. Immens met zijn beroemde *De Godvruchtige Avondmaalganger* en die van F. van Houten, J. Willemsen en de van Middelburg afkomstige J. d'Outrein historisch tot de bewuste beweging gerekend worden? Burs' bestrijding van de Nadere Reformatie¹²⁴ laat zien dat zij in haar eerste bloeiperiode drie hoofdthema's kende: de sabbat, de reformatie der zeden en de tucht. De coccejaanse verbondsconceptie en de hieruit voortvloeiende sabbatvisie en opvatting over de christelijke vrijheid verdragen zich daarmee erg slecht. Er bestaat derhalve op hoofdpunten geen continuïteit tussen (bl 65) de Teellincks en Udemans enerzijds en de ernstige coccejanen anderzijds. Het is dan ook veelbetekenend dat door Burs' geuite kritiek op de Nadere Reformatie bij coccejanen als D'Outrein en Lampe weerkeert¹²⁵. Er is nog een ander belangrijk aspect in het geding. De nadere reformatoren hadden sterk theocratische denkbeelden die zij letterlijk in hun prediking en figuurlijk in hun geschriften niet onder stoelen of banken staken. Met gepaste vrijmoedigheid spraken zij de overheid op onbijbelse gangen en zaken aan en verweerden zij zich tegen haar bemoeienis met kerkelijke aangelegenheden. De coccejanen daarentegen hadden geen bezwaar tegen vergaande regeringsinvloed op de Kerk en koesterden geen levend theocratisch ideaal, dat bedreigend op de overheid overkwam. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de overheid in het algemeen het veel beter met coccejanen dan met voetianen kon vinden en dat zij zich ook in Zeeland beijverden om vacante predikantsplaatsen met coccejanen te vervullen.

In feite was het coccejanisme voor de overheid doorgaans een probaat middel om haar gezag in de Kerk te verzekeren. De gebeurtenissen in Middelburg zijn in dit verband uiterst leerzaam. J. van der Waeyen, die hier in 1672 de herdersstaf had opgenomen, ontpopte zich als coccejaan. Vier jaar later zette de magistraat met behulp van onder anderen Van der Waeyen het beroep op de uitgesproken coccejaan W. Momma ondanks waarschuwingen van prins Willem III en de classis door. Het gevolg van allerlei verwickelingen was dat de Prins in eigen persoon naar Middelburg kwam om de afzetting van Momma door de classis te bevestigen en om Van der Waeyen van zijn ambt te ontheffen. Beiden moesten de stad verlaten. Tevens ontsloeg hij zes leden van de vroedschap die zich het meest voor Momma hadden ingespannen en verving hij die door voetiaansgezinden. Tenslotte werd het jaar daarop de kerkenraad door de classis in zijn geheel vernieuwd¹²⁶.

Portret van Jacobus Willemsen (1698-1780). Kopergravure door R. Vinkeles naar een schilderij van J. Appelius, 1774 (Zeeuws Documentatiecentrum). (Bl 66)

De slotsom van het voorgaande luidt dat coccejanen wegens hun opvattingen over de sabbat, over de christelijke vrijheid en over de relatie tussen de Kerk en de staat niet in

het kader der Nadere Reformatie passen. Dit is dan ook de reden dat in de behandeling der lokale centra van deze beweging de namen van coccejansen vermeden zijn. Wanneer de publikatie van het eerste geschrift van een Nederlandse gereformeerde piëtist die zekere vormen van samenwerking met geestverwanten kende om hun doelstellingen te verwezenlijken, het begin van de Nadere Reformatie markeert, vormt de verschijning van het laatste geschrift het einde daarvan. Eigenlijk is in heel Zeeland uitsluitend in Middelburg een keten van nadere-reformatorische auteurs zichtbaar die tot in de achttiende eeuw reikt. Voor zover ik het nu kan bezien, is De Frein de nadere reformator door wie het laatste geschrift werd uitgegeven: in 1746. In de bijna anderhalve eeuw die de Nadere Reformatie in Zeeland oud geworden is, heeft zij een hele ontwikkeling doorgemaakt. Erg jong volwassen heeft zij haar beste krachten in haar begintijd gegeven. Na 1630 draaide haar propagandamotor op aanzienlijk lagere toeren. Weliswaar wist Koelman in zijn Zeeuwse tijd hierin verbetering aan te brengen, maar door zijn extreme ontwikkeling bracht hij een verwijdering tussen zichzelf en de andere nadere reformatoren in Zeeland teweeg. Na 1675 het de motor zich nog slechts met tussenpozen horen, terwijl de onderwerpen van de publikaties vergeleken met de tijd daarvoor heel duidelijk het beeld van verinnerlijking vertoonden. Hierin een aanwijzing te zien dat de nadere reformatoren, teleurgesteld door vele negatieve ervaringen, het ideaal om in de staat, de maatschappij en de Kerk hervormingen te bewerkstelligen, lieten varen en zich terugtrokken in de beslotenheid van het persoonlijke innerlijke leven, lijkt voor de hand liggend, maar is in strijd met de historische werkelijkheid. Zij hadden het niet opgegeven, maar achtten het niet zinvol te zijn hun idealen opnieuw op papier te zetten. In de eerste plaats wist iedereen toch al lang wat zij beoogden, in de tweede plaats kwam er door publicaties toch geen verandering en in de derde plaats vreesden zij door de ondervinding geleerd dat zo'n handelwijze averechts zou werken. De tegenstand zou er des te vinniger door worden. Iedere nadere reformator deed daarom op de plaats waar hij gesteld was via persoonlijke contacten en invloed alles wat in zijn vermogen lag om nog zoveel mogelijk te bereiken. Tevens bleef men erop hopen en er alert naar uitzien dat, terwijl menselijk pogen te pletter sloeg op de rotsen van de harde werkelijkheid, God Zelf door een bijzonder ingrijpen een algehele reformatie zou veroorzaken. Men greep daarom gretig tijden van politieke, militaire en economische druk alsmede natuurrampen aan om de overheden, voor wie - zeker in Zeeland - de sleutelrol in de beoogde reformatie was weggelegd, hiertoe te activeren. Dit is de verklaring voor het feit dat alle classicale reformatieprogramma's opgesteld zijn in crisissituaties.

Dat het laatste program uit 1682 stamt, laat zien dat ook na 1675 het theocratische ideaal allerminst gedoofd was, al werd dit niet meer uitvoerig in geschrifte uiteengezet. Met ingang van het laatste kwart van de zeventiende eeuw tekende zich een nieuwe ontwikkeling af, die nauw met het vorige samenhangt. De concrete situatie 67 in kerkelijk Zeeland dwong ook de nadere reformatoren in die tijd om zich intensief bezig te houden met de bestrijding van allerlei antinomische groeperingen als van J. Verschoor, P. van Hattem, M. Booms en G. a. Buytendijck. In hun publikaties ging de polemiek een grote plaats innemen. In de achttiende eeuw trad er zeker onder invloed van de heersende geestesstromingen van die tijd een verinnerlijking op, maar deze vormde allerminst een vervanging van het theocratische ideaal. Zo bracht Smijtegelt herhaaldelijk de vraagstukken van de nationale en internationale politiek op de kansel ter sprake en hekelde hij regelmatig het doen en laten der regenten¹²⁷. Zelfs vond in het verleden een onderzoeker stof in de preken van Smijtegelt om diens economische ethiek te beschrijven¹²⁸. In een preek die De Frein in 1746 hield, drong hij hevig aan op de reformatie des levens en op de verbetering der zeden¹²⁹.

Ook een zo op het innerlijke geloofsleven gerichte auteur als de leke-theoloog Myseras zag in een bijzonder zware hagelbui in 1724 aanleiding om met name zijn woonplaats de spiegel der reformatie voor te houden¹³⁰. De neergang der Nadere Reformatie was de keerzijde van de opkomst van het coccejanisme in Zeeland. Het verloop van de kerkelijke geschiedenis van Middelburg is hiervoor illustratief. Het persoonlijk ingrijpen van Willem III in 1676 had erin geresulteerd dat gedurende de rest van de zeventiende eeuw de voetianen de dienst in de Middelburgse gemeente uitmaakten. Diens overlijden in 1702 was aanleiding voor een politiek conflict in de Zeeuwse hoofdstad, dat zijn beslag kreeg in ingrijpende verschuivingen in de vroedschap¹³¹. De vernieuwde magistraat wist zijn greep op de kerkenraad wel te verstevigen, maar moest nog wel met een minderheid genoegen nemen. In het midden van het tweede decennium van de achttiende eeuw deed zich een restauratie op politiek vlak voor. De voetiaanse en nadere-reformatorische meerderheid van de kerkenraad nam deze gelegenheid direct te baat door het stadsbestuur oude verlangens voor te leggen. Deze hadden met name betrekking op een stringente zondagsviering en op de jaarmarkt. Het resultaat van dat rekwist was echter vrijwel nihil. In de jaren daarna hebben de coccejanen de voetianen in een snel tempo overvleugeld. In 1727 hadden de eersten al twee keer zoveel predikanten als de laatsten¹³². Nog veel ingrijpender was het echter dat de kerkenraadsleden zich in dat jaar overeenkomstig de werkwijze van de magistraat en wellicht zelfs op instigatie hiervan verenigden in zogenaamde vriendschappen, die de zeggenschap hadden over de vervulling van alle vacatures binnen de kerkelijke gemeente, terwijl de voetiaanse predikanten hierbuiten gesloten werden. Hiermee werd het einde van de nadere-reformatorische hegemonie in Middelburg definitief bezegeld. In de andere Zeeuwse steden zullen de ontwikkelingen, zij het op enige tijdsafstand¹³³, wel parallel gelopen hebben. Op het platteland zal de coccejanisering van het predikantenbestand nog een trager verloop hebben gekend. Dit houdt in dat in het algemeen de Nadere Reformatie de heersende geestesbeweging in Zeeland is gebleven tot en met het eerste kwart van de achttiende eeuw. Het is aan de door de burgerlijke overheden in gang gezette en bevorderde opmars der coccejanen te wijten dat het klimaat in het traditioneel nadere-reformatorisch (bl 68) gewest Zeeland zo ongunstig werd voor de vertegenwoordigers van deze beweging dat hun de publikatielust verging. Het is althans opmerkelijk dat zowel Eversdijk als Fruytier Zeeland verlieten en eerst toen - buiten Zeeland - in Rotterdam tot respectabele schrijfactiviteiten kwamen. Blijkbaar had de nog steeds aanwezige, sluimerende vitaliteit van de Zeeuwse Nadere Reformatie de prikkels van niet-Zeeuwse omstandigheden nodig om tot publicitaire activiteit over te gaan.

Dit voert tot de gevolgtrekking dat deze vroomheidsbeweging in de provincie waarin zij ontstond, eerder uitgeteld was dan bij voorbeeld in Holland. Onder de Zeeuwse vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie vallen de familiebetrekkingen op. Een groot deel van hen was door genealogische banden aan elkaar verbonden. In feite gaat het om vier families: de Teellincks en Hofferus; Udemans en de Bruynvischen; de Van Larens; De Maet, de Leydekkers, de Reyniersens en de Smijtegelts. Deze genealogische concentraties congrueren grotendeels met de lokale concentraties in respectievelijk Middelburg, Zierikzee, Vlissingen en Middelburg. In het overzicht van de nadere-reformatorische centra schittert de stad Tholen door afwezigheid. Nader toezien leert dat op het hele eiland Tholen slechts tweemaal een nadere reformator het ambt van predikant heeft uitgeoefend: De Maet te Scherpenisse van 1620-1629 en Tuinman te St. Maartensdijk van 1687-1691. Bovendien blijkt de bestrijder der Nadere Reformatie Burs bijna veertig jaar als predikant het kerkelijk leven in Tholen bepaald te hebben:

van 1612- 1650. Nog veelzeggender is het dat de classis Tholen de enige Zeeuwse classis is geweest die in het rampjaar geen reformatieprogramma opgesteld heeft.

Verklaring

Hoe komt het dat Zeeland het nadere-reformatorische gewest bij uitstek is geweest, terwijl een factor als de Zeeuwse overheidsbemoediging met de Kerk daarvoor juist erg ongunstig was? In de literatuur worden hiervoor vier argumenten opgegeven: het geografische isolement van Zeeland, de aloude politieke competitie tussen Zeeland en Holland, de Zeeuwse volksziel en de nauwe Zeeuwse relaties met het Engelse piëtistische Puritanisme¹³⁴. Het eerste - geografische - argument is van nul en generlei waarde. Isolement staat voor conservering en is als zodanig strijdig met de opkomst van een nieuwe beweging. Hooguit zou men zich voor kunnen stellen dat de geografische ligging van Zeeland bijgedragen heeft tot de instandhouding van de dominante positie der Nadere Reformatie. De opkomst van het van elders komende coccejanisme en het feit dat de Nadere Reformatie in Zeeland eerder het veld moest ruimen dan elders in den lande, weerspreken dit. Er is in Zeeland wel een factor aan te wijzen die het coccejanisme tegengegaan is en die de conservering van de Nadere Reformatie begunstigd heeft, maar die was niet van geografische, maar van politieke aard. Deze bestond in het ingrijpen van Willem III te Middelburg in 1676 en droeg dan ook een tijdelijk karakter. (bl 69) Het tweede in de literatuur aangedragen argument is dat van de intergewestelijke competitie. Omstreeks de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw won het Libertinisme onder de hogere standen in Holland zienderogen veld, terwijl hiervan in Zeeland weinig te bemerken was. Dit contrast werd automatisch opgenomen in de aloude strijd tussen de twee gewesten. Het gevolg hiervan was dat in Zeeland niet alleen de burgerij, maar ook de regentenstand naderereformatorischgezind was. Er zijn geen dwingende redenen om deze zienswijze af te wijzen. Wel moet men zich goed realiseren dat dit argument in drie opzichten slechts een partiële verklaring oplevert. In de eerste plaats geldt de samensmelting van het nadere-reformatorische motief met de anti-Hollandse houding voornamelijk de eerste helft van de zeventiende eeuw. In de tweede plaats heeft deze verklaring slechts betrekking op de politieke elite, die veel minder dan één procent van de Zeeuwse bevolking vormde. In de laatste plaats is de opgang die de Nadere Reformatie onder de regenten maakte, ondenkbaar zonder de omstandigheden dat twee van de drie hoofdrepresentanten uit de begintijd, de gebroeders W. en E. Teellinck, zelf uit de sociaal hoogste kringen stamden en dat Eeuwout een van de hoogste ambtelijke functies vervulde. Een secundaire vertegenwoordiger als hun neef Hofferus behoorde eveneens tot de maatschappelijke en politieke toplaag. Hun keuze voor de Nadere Reformatie was trouwens geheel gespeend van politieke aspecten. W. Teellinck had deze te danken aan zijn bekering in Engeland, Eeuwout aan de hem bepalende geestelijke inwerking van zijn broer en Hofferus aan het geestelijke gezag van Udemans en in mindere mate aan dat van zijn neef Willem. De combinatie van de hoge maatschappelijke afkomst en positie van verscheidene vroege representanten der Nadere Reformatie met haar publicitair succes en haar homiletische overtuigingskracht bezorgde haar in een recordtempo de hoogste plaats in het Zeeuwse geestelijke leven. In de tweede helft der zeventiende eeuw nam de invloed van die beweging onder de Zeeuwse elite geleidelijk af. De nadere Reformatie werd verdrongen door nieuwe geestesbewegingen, waarvoor de sociale toplaag, cultureel georienteerd als zij was, meer openstond dan welke andere bevolkingsgroep ook. Toen de regenten eenmaal in meerderheid om waren, troffen zij op het grondvlak van de kerkelijke gemeenten meestal genoeg malcontenten aan om de

macht der Nadere Reformatie te breken. Algemeen wordt door de onderzoekers de psychologische structuur der Zeeuwen als verklaringssleutel gehanteerd. Zij hadden een gevoelige en mystieke inslag en waren zo als het ware gepredisposeerd voor de gereformeerde vroomheidsbeweging van de Nadere Reformatie.

Ongetwijfeld is de Zeeuwse aard een factor van belang geweest. Dat die zo'n doorslaggevende betekenis heeft gehad als de meeste onderzoekers daaraan toekennen, is evenwel niet aannemelijk. Immers, hoe typisch Zeeuws was de hier bedoelde inslag? Bezat de aard van de bevolking van die gebieden waar de Nadere Reformatie buiten Zeeland diep wortel schoot, andere karakteristieken dan de Zeeuwse? Grote twijfel is hier stellig gerechtvaardigd. Er is echter nog een tweede vraag die het gewicht van de Zeeuwse inborst ondermijnt: Hoe Zeeuws waren de Zeeuwse vertegenwoordigers en aanhangers (bl. 70) der Nadere Reformatie? De Zuidnederlandse immigratie na 1572 heeft immers de bevolkingssamenstelling van Zeeland grondig gewijzigd. Volgens de schatting van J.G.C.A. Briels¹³⁵ zou omstreeks 1622 zelfs de helft van de Middelburgse bevolking van Zuidnederlandse origine zijn geweest. De door hem gehanteerde berekeningsmethoden zijn evenwel bepaald niet onberispelijk, zodat zijn uitkomsten geflatteerd aandoen¹³⁶. Men doet er daarom verstandig aan om het aantal Zuidnederlandse immigranten in de Zeeuwse hoofdstad op zeker een derde van de totale populatie te stellen. Ook de andere Zeeuwse steden hebben een grote toeloop vanuit het zuiden gekend, al zullen de percentages daar iets lager zijn geweest. De gegevens die van het Zeeuwse platteland bekend zijn, wijzen zelfs in de richting van forse aantallen Zuidnederlandse immigranten¹³⁷. Het is mijns inziens niet overdreven om rekening te houden met een Zuidnederlands aandeel in de Zeeuwse bevolking van minstens dertig procent. De Zeeuwse volksaard is derhalve voor een derde Zuidnederlands!

Wat in het verband van dit onderzoek evenwel nog veel belangrijker is dan het precieze percentage, is dat niemand betwisten zal dat het aantal Zuidnederlanders relatief gezien in Zeeland veel groter is geweest dan in welke andere provincie ook. De geografische ligging van Zeeland zal aan dit verschijnsel niet vreemd zijn geweest. Nu heeft eerder onderzoek uitgewezen dat de Zuidnederlandse inbreng in het ontstaan van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme aanzienlijk is geweest¹³⁸. De vraag dringt zich dan op: *Wat is de rol die personen van rechtstreekse of indirecte Zuidnederlandse herkomst hebben gespeeld in het Zeeuwse gereformeerde Piëtisme en in de Zeeuwse Nadere Reformatie?*

Van de zes Zeeuwse gereformeerde Piëtisten die uit de tijd vóór 1608 bekend zijn, hebben er vijf een Zuidnederlandse achtergrond: Van Marnix, Damman, J. van Laren, M. en J. Panneel. Voor wat de eerder in dit artikel genoemde gereformeerde Piëtisten in Zeeland uit de periode na 1608 betreft, geldt dit De Brune en Burs¹³⁹. Ofschoon alle hoofdvertegenwoordigers der Zeeuwse Nadere Reformatie uit de Noordelijke Nederlanden zelf kwamen, was het zuiden het land van herkomst voor diverse andere representanten en aanhangers daarvan, zoals alle Van Laren, de gebroeders Beeckman, Van den Houte, De Swaef, Horenbekius, De Maets, Gentman, Wittewrongel, Montanus en Van de Velde. Uit deze gegevens kunnen de volgende conclusies getrokken worden. Het gereformeerde Piëtisme in Zeeland vóór de Nadere Reformatie was nagenoeg geheel aan de Zuidnederlandse vluchtelingen te danken. Aangezien die stroming de voornaamste voedingsbodem voor de genoemde beweging is geweest, zijn de immigranten ook voor de opkomst hiervan van fundamentele betekenis geweest. Binnen die beweging zelf vormden zij een belangrijke minderheid.

Tenslotte raakt de Zuidnederlandse toevloed het vierde argument van de in de literatuur gegeven verklaring voor Zeeland als het gewest der Nadere Reformatie: het Engelse

piëtistische Puritanisme. Een aanzienlijk deel der Zuidnederlandse immigranten kwam via Engeland de Nederlanden en ook Zeeland binnen. Dat was aan de overkant van de Noordzee in contact met en onder invloed van de genoemde Engelse vroomheidsbeweging gekomen, waardoor het een sterk piëtistisch karakter had verkregen¹⁴⁰. Eenmaal in de Nederlanden aanbeland kwam het openlijk voor zijn piëtistische ligging uit.

Bl 71.

Het ontstaan van de Nadere Reformatie in Zeeland is het gevolg geweest van de geestelijke ommekeer die W. Teellinck in het Engelse piëtistische Puritanisme heeft beleefd. Terug in zijn vaderland beoogde hij niet anders dan dit type vroomheid ook in Zeeland en de Nederlanden ingang te doen vinden. Dat juist hij de vader der Nadere Reformatie is geworden, zegt alles over de piëtistische puriteinse inslag van deze beweging in het algemeen. Verder heeft hij zijn broer Eeuwout geheel in de ban van de Engelse vroomheidsbeweging weten te krijgen, terwijl de derde hoofdvertegenwoordiger van de Zeeuwse Nadere Reformatie waarschijnlijk in ieder geval diens piëtistische puriteinse sabbatvisie aan hem te danken heeft. Ook bij Koelman is in de loop van zijn geestelijke ontwikkeling de bedoelde buitenlandse invloed van doorslaggevende betekenis geweest. Vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw herbergde Zeeland een relatief veel groter contingent Engelsen en Schotten dan de overige Nederlandse provincies¹⁴¹. Die bestonden vrijwel geheel uit militairen en kooplieden. Onder hen waren piëtistische Puriteinen rijk vertegenwoordigd. Middelburg, Vlissingen, Veere en Zierikzee kenden Engelse en Schotse gemeenten van die geestelijke ligging. Het ligt in den rede te verwachten dat de uitstraling van deze gemeenten het godsdienstige leven in Zeeland niet onberoerd heeft gelaten. Zo is bij voorbeeld uit Middelburg bekend dat Abraham Beeckman, de vader van Isaac, en Hans de Swaef, de vader van Johannes, beiden nauwe relaties met de brownistische gemeente aldaar hadden¹⁴². In het algemeen waren de nadere reformatoren in Zeeland dan ook sterker aan het piëtistische Puritanisme gelieerd dan waar dan ook¹⁴³. Zij onderhielden nauwe contacten met piëtistische Puriteinen in het binnenland en soms zelfs in het buitenland. Velen van hen zetten stichtelijke puriteinse geschriften in het Nederlands over, terwijl sommigen van hen als predikant zelfs Engelse gemeenten dienden, zoals M. en J. Teellinck, Gribius, A. van Laren en Pots. Thilenus ging na zijn theologische studie eerst naar Engeland om zich hier in de gevallen der conscintie te oefenen, voordat hij predikant werd. B. Reyniersen stuurde zijn zoon met een soortgelijk doel naar de overkant van de Noordzee. Tenslotte kan erop gewezen worden dat de Zeeuwse Kerk in het alge-

Portret van Willem Teellinck (1602- 1653). Kopergravure door P. de Jode naar een schilderij van A. van de Venne, s.a. (Rijksarchief in Zeeland, Zelandia Illustrata, IV 865).

72

meen en de classis Walcheren in het bijzonder heel nauwe betrekkingen met de Nederlandse vluchtelingengemeenten in Engeland onderhield¹⁴⁴. De bedoelde buitenlandse doorwerking in de Zeeuwse Nadere Reformatie kan ook op inhoudelijk vlak gesignaleerd worden.

De twee voornaamste motieven der Zeeuwse beweging in het algemeen, de sabbat en de gezinngodsdienst, en de onderwerpen waar Koelman zich in Zeeland zo druk om gemaakt heeft, de formulieren en de christelijke feestdagen, waren alle aan het piëtistische Puritanisme ontleend¹⁴⁵. De bestrijding van de Zeeuwse Nadere Reformatie door de Zeeuwse gereformeerde piëtist Burs richt zich bijna uitsluitend op

de uit het pitistische Puritanisme afkomstige of de door deze beweging krachtig versterkte elementen. Men zou bijna kunnen poneren dat het verschil tussen het Zeeuwse gereformeerde Piëtisme en de Zeeuwse Nadere Reformatie in de piëtistische puriteinse inbreng bestaat. Ligt in het ontbreken of de zwakheid van dit laatste misschien ook de verklaring voor het feit dat de Nadere Reformatie in de stad en op het eiland Tholen zo'n geringe plaats heeft ingenomen?

In het gevolg van het piëtistische puriteinse argument verschijnt een nieuw verklaringselement ten tonele: de economie. De reden dat Middelburg, Zierikzee en Vlissingen de belangrijkste Zeeuwse centra der Nadere Reformatie waren, was gelegen in hun economische importantie. Zij waren de drie belangrijkste havenen handelssteden van Zeeland en hadden als zodanig directe en veelvuldige contacten met Engeland. Nauwe handelsbetrekkingen zijn alle eeuwen door gunstige voorwaarden geweest voor de overdracht van ideeën en idealen. Die nauwe economische banden bestonden bij de gratie van de geografische gunstige ligging van Zeeland ten opzichte van Engeland. Zo blijkt het eerste argument toch van kracht te zijn.

Voorstel

Het Bijbelwoord dat geen profeet aangenaam is in zijn vaderland gaat ook voor de Nadere Reformatie op. De wetenschappelijke en culturele instellingen van Zeeland hebben tot dusver zelden of nooit belangstelling daarvoor getoond. In het verleden zijn ooit twee artikelen in *Zeeuws Tijdschrift* daarover verschenen¹⁴⁶ en meer recent kreeg in *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* een opstel over de relatie tussen Zeeuwse Piëtisten en de geneeskunde een plaats¹⁴⁷. Dit is de gehele en dus schrale oogst. Het pleidooi dat de Zeeuwse historicus M.P. de Bruin in 1974 voerde voor een Zeeuwse tentoonstelling over de Nadere Reformatie¹⁴⁸, is nimmer gehonoreerd. Was men Oostindisch doof?

Het jaar 2008 wordt *Deo Volente* het vierhonderdste geboortjaar der Nadere Reformatie. Dit zal een mooie gelegenheid voor Zeeland zijn om de ereschuld door middel van een wetenschappelijk-populair symposium annex tentoonstelling in te lossen.

De Stichting Studie der Nadere Reformatie zal er stellig in geïnteresseerd zijn om daarin te participeren.

(Bl. 73)

Noten 1. Dit overzicht is beperkt tot de meest relevante literatuur en is chronologisch gerangschikt: P. Proost, *Jodocus van Lodenstein* (Amsterdam, 1880); W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck* (Amsterdam, 1898); A.F. Krull, *Jacobus Koelman* (Sneek, 1901); Jean Meyhoffer, *Le pasteur Josse van Laren de Comines et ses descendants* (Bruxelles, 1910); A. Eekhof, "Jacobus Koelman te Sluis en de "nadere reformatie" in Zeeland", *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis (NAK)*, Nieuwe Serie, XIV (1918) 193- 209; H. Bouwman, *Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid* (Kampen, 1928); P.J. Meertens, "Godefridus Cornelisz Udemans", *NAK*, Nieuwe Serie, XXVIII (1936) 65-106; P.J. Meertens, "Eeuwout Teellinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme", *NAK*, Nieuwe Serie, XXVIII (1936) 212-235; M.J.A. de Vrijer, *Ds Bernardus Smytegelt en zijn "Gekrookte Riet"* (Amsterdam, 1947); J. van Genderen, *Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage, 1953); K. Exalto, "Adrianus Bruynvisch en zijn "Heyl des Heeren" 1679" in: K. Exalto, *Beleefd geloof Acht schetsen van gereformeerde theologen uit de 17e eeuw* (Amsterdam, 1974) 75-101; W.J. Op 't Hof, "Een apotheker in tweeërlei zin", *Documentatieblad Nadere Reformatie (DNR)*, V (1981) 10-16; L.F. Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding* (Dordrecht, 1984); W. Fieret, *Udemans. Facetten van zijn leven en werk* (Houten, 1985); K. Exalto, "Willem Teellinck (1579-1629)" in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage, 1986) 17-47; C. Graafland, "Jodocus van Lodenstein 1620-1676)" in: Bienen e.a., *De Nadere Reformatie*, 85-125; W. van't Spijker, "Jacobus Koelman (1632-1695)" in: Bienen e.a., *De Nadere Reformatie*, 127-163; J. van Genderen, "Herman Witsius (1636-1708)" in: Bienen e.a., *De Nadere Reformatie*, 193-218; T. Bienen, "Bernardus Smytegelt (1665-1739)" in: Bienen e.a., *De Nadere Reformatie*, 219-245; W.J. Op 't Hof, "Josias van den Houte" in: T. Bienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, I (Kampen, 1987) 23-26; L.F. Groenendijk, "Petrus Wittewrongel" in: Bienen e.a., *Figuren*, I, 64-70; H.A. Hofman en J. Schipper, *Jacobus Fruytier, 1659-1731. Zijn leven en zijn tijd* (Apeldoorn, 1987); J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen, 1987); H. Uil, "Lambertus Myseras (1676-1740)", *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, X (1987) 175-176; XI (1988) 10-11, 24-26, 40-41; W.J. Op 't Hof, *Bibliografie van de werken van Eeuwout Teellinck* (Kampen, 1988); W.J. Op 't Hof, C.A. de Niet en H. Uil, *Eeuwout Teellinck in handschriften* (Kampen, 1989); K. Exalto, "Godefridus Udemans (1581/2-1649)" in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage, 1989) 87-121; L.F. Groenendijk, "Johannes de Swaef (1594-1653)" in: T. Bienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II (Kampen, 1990) 11-18; T. Bienen, "Johannes Teellinck (ca. 1623-1674)" in: Bienen e.a., *Figuren*, II, 46-56; F.A. van Lieburg, "Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd" in: Bienen e.a., *Figuren*, II, 57-62; C.J. Meeuse, "Jacobus Koelman (1631- 1695): leven en werken" in: Bienen e.a., *Figuren*, II, 63-93; D. van Meeuwen, *Eeuwout Teellinck, een zeventiende-eeuw se politicus met theocratische idealen* (Middelburg, 1991); H. Uil, "Henricus de Frein (1672-1747)", *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, XIV (1991) 8-9, 21-22, 40-41, 56.

2. Dit geldt evenzo voor de regionale en de lokale invalshoek. De enige - bescheiden - uitzonderingen hierop vormen respectievelijk: T. Bienen, "De Nadere Reformatie in 74

Alblasserwaard en Vijfherenlanden" in: T. Brien en CA. Tukker, *Reformatie en Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenlanden* (Kampen, 1984) 21-56 en WJ. Op 't Hof, "Everhardus Schuttenius (+1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle", *Zwols historisch jaarboek*, 1988, 35-60; WJ. Op 't Hof, "Jacobus Tichlerus (1604-1652): vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie", *Zwols Historisch Tijdschrift*, VIII (1991) 20-28; RA. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkenraadsacta* (Rotterdam, 1989).

3. Zie hiervoor en voor het volgende: WJ. Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding. De oudste gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie* (Kampen, 1991) onderdeel II, paragraaf IV.2.3. Aangezien de laatste drukproeven van deze publikatie nog niet verwerkt zijn, worden hiervan in plaats van de paginanummers het desbetreffende onderdeel en de desbetreffende paragraaf opgegeven.

4. Zie voor deze eerste twee argumenten: L.F. Groenendijk, "De oorsprong van de uitdrukking "nadere reformatie"", *DNR*, IX (1985) 128-134.

5. T. Brien e.a., "Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling", *DNR*, VII (1983) 111-112; S. van der Linde, "Calvijn, Calvinisme en Nadere Reformatie. Een omstreden onderwerp", *DNR*, VI (1982) 73-88; WJ. Op 't Hof, "De visie op de Reformatie in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw", *DNRf* VI (1982) 89-108; I. Boot, "De visie van Van Lodenstein op de Reformatie", *DNR*, VI (1982) 109-124; H. Paul, "Ds. Alex. Comrie en de Reformatie", *DNR*, VI (1982) 125-133; W. van't Spijker, "De Nadere Reformatie" in: Brien e.a., *De Nadere Reformatie*, 11-12; Exalto, "Willem Teellinck", 31-38; Graafland, "Jodocus van Lodenstein", 88-93; C. Graafland, "Kernen en contouren van de Nadere Reformatie" in: Brien e.a., *De Nadere Reformatie*, 351-352; WJ. Op 't Hof, "Gisbertus Voetius' evaluatie van de Reformatie. Een voorlopig onderzoek", *Theologia Reformata*, XXXII (1989) 211-242.

6. Zie: Brien e.a., "Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling", 110; W. van't Spijker, "De Nadere Reformatie", 5-10; WJ. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Rotterdam, 1987) 23-24, 619.

7. Zie voor de doorwerking van de middeleeuwse Mystiek: I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland. Een onderzoek naar de verhouding tussen Bernard van Clairvaux en de Nadere Reformatie* (Woerden, 1971); WJ. Op 't Hof, "Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie", *DNR*, XV-2 (1991). Zie voor de invloed van de Moderne Devotie: C. Graafland, "De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie +1650-+1750" in: P. Bange e.a., ed., *De doorwerking van de Moderne Devotie, Windesheim 1387-1987* (Hilversum, 1988) 47-69; WJ. Op 't Hof, "Eenen tweeden Thomas a Kempis (doch ghereformeerden)" in: Bange e.a., ed., *De doorwerking*, 151-165; WJ. Op 't Hof, "Thomas a Kempis bij Willem Teellinck", *DNR*, XIII (1989) 42-68; XIV (1990) 88-112; XV (1991) 1-13; Op 't Hof, *Voorbereiding*, onderdeel I, paragraaf IV.3.5.

8. Bij voorbeeld: Wilhelm Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670* (Leipzig en Utrecht, 1911); S. van der Linde, "Gisbertus Voetius in zijn conflict met Jean de Labadie" in: S. van der Linde, *Opgang en voortgang der Reformatie* (Amsterdam, 1976) 273-274; F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*, 146-147.

9. Brien e.a., "Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling", 109; C. Graafland,

- 75 "Het eigene van het Gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw", *DNR*, XI (1987) 37-53; L.F. Groenendijk, "Het (ped-)agogisch gehalte van de Nadere Reformatie en het Piëtisme van de achttiende eeuw", *DNR*, XI (1987) 54-61.
10. Met opzet wordt hier de taal als scheidslijn gehanteerd. Het Piëtisme was een geestesstroming die zijn aanhangers onder alle lagen van de bevolking telde. Bij een volksstroming in deze zin voelden mensen zich niet zozeer door de eenheid van bestuur als wel door die van de taal met elkaar verbonden. De hier gekozen beperking sluit die piëtistische buitenlanders uit die in de Nederlandse Gereformeerde Kerk gewerkt hebben en die hun inzichten niet in de volkstaal propageerden of zelfs niet in staat waren dit te doen. Treffende voorbeelden van hen zijn de Franstalige J. Taffin en de Engelstalige G. Amesius.
11. De persoonlijke kennis vormt hierbij de garantie dat er geen beeldvorming in het spel was.
12. Zie voor het volgende: Brienens e.a., "Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling".
13. Zie voor de toekomstverwachting der Nadere Reformatie in het algemeen: C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd. Een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliasme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman* (Kampen, 1990), en voor haar toekomstverwachting voor Israël in het bijzonder: C. Graafland, "De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie", *DNR*, III (1979) 65-95; T. Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom* (Kampen, 1980); T. Brienens, "De joden in de visie van de Nadere Reformatie", *DNR*, V (1981) 109-139; WJ. Op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1984); WJ. Op 't Hof, "De visie op de Joden bij Willem Teellinck na 1624", *DNR*, IX (1985) 62-70; WJ. Op 't Hof, "De visie op de Joden bij Eeuwout Teellinck na 1624", *DNR*, XII (1988) 128-139.
14. Zie hiervoor en voor het volgende: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 38-82, 278-280, 309-310, 547-550, 612-625.
15. Zie voor hem: Meyhoffer, 2-14; G. Vrolijkert, *Vlissingsche kerkhemel, ofte levensbeschrijving van alle de hervormde leeraren* (Vlissingen en Middelburg, 1758) 64-73.
16. Zie voor hem: N.A. de Gaay Fortman, "De Nederduitsch-Gereformeerde Kerk te Calais", *Gereformeerde Bijdragen*, I (1888-1889) 43-48, 62-71.
17. Zie voor hem: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 466-468.
18. Zie voor hem: Engelberts, *Willem Teellinck*, Exalto, "Willem Teellinck".
19. Zie voor deze en de overige publikaties van Teellinck de nog lopende artikelenreeks: Op 't Hof, "Willem Teellinck in het licht zijner geschriften", *DNR*, I (1977) 3-14, 33-41, 69-76, 105-114; II (1978) 1-12, 33-62, 65-88, 97-105; III (1979) 33-40, 97-100; IV (1980) 1-9, 33-38, 97-103; V (1981) 1-5, 34, 70-82, 107-108; VI (1982) 1-4, 37-45; VII (1983) 25-30, 37-42, 117-125; VIII (1984) 9-17, 37-40, 73-80, 109-113; IX (1985) 37-42, 73-77, 109-118; X (1986) 31-36, 64-66, 73-76; XI (1987) 62-67; XII (1988) 109-115; XIII (1989) 2-24, 135-144; XIV (1990) 57-65, 117-127; XV (1991) 44-52.
20. Zie voor hem: Meertens, "Godefridus Cornelisz Udemans"; Fieret, *Udemans*, Exalto, "Godefridus Udemans".
21. Zie voor hem: Meertens, "Eeuwout Teelinck"; Op 't Hof, *Bibliografie*, Op 't Hof, *Eeuwout Teellinck*, Van Meeuwen, *Eeuwout Teellinck*. 76
22. Zie voor hem: Groenendijk, "Johannes de Swaef".
23. W.J. Op 't Hof, "Johannes de Swaef als vertaler", *DNR*, III (1979) 113-114.
24. Zie hiervoor en voor het volgende: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 492-493, 499.

25. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemeU* 123-130; Brienen, "Johannes Teellinck".
26. Zie voor hem: Meertens, *Letterkundig leven*, 182-184.
27. Zie voor hem: De Vrijer, *Ds Bernardus Smytegelt'*, Brienen, "Bernardus Smytegelt".
28. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemeU* 195-200; Hofman, *Jacobus Fruytier*.
29. Zie voor hem: Uil, "Henricus de Frein".
30. Zie voor hem: Uil, "Lambertus Myseras".
31. Zie voor hem: Op 't Hof, "Josias van den Houte".
32. Zie voor hem: Exalto, "Adrianus Bruynvisch".
33. Vergelijk: Op 't Hof, *Eeuwout Teellinck*, 51; WJ. Op 't Hof, "Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck" in: J. van Oort e.a., ed., *De onbekende Voetius* (Kampen, 1989) 93.
34. Zie voor hem: Groenendijk, *De nadere reformatie*; Groenendijk, "Petrus Wittewrongel".
35. Zie voor hem: P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1943), 236-237.
36. Zie voor hem: Meertens, *Letterkundig leven*, 326-334.
37. WJ. Op 't Hof, "De godsdienstige ligging van Adrianus Hofferus", in een nog te verschijnen herdenkingsbundel over deze Zierikzeese literator.
38. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 73-81.
39. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 64-73; Meyhoffer, *Le pasteur Josse van Laren*, 16-24.
40. C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen, 1963) 503-505.
41. Zie voor hem: Meyhoffer, *Le pasteur Josse van Laren*, 28-42.
42. In dit opzicht is hij het evenbeeld van zijn Friese collega en tijdgenoot S. van Haringhous te Bolsward, die eveneens verschillende piëtistische puriteinse werken in het Nederlands overgezet heeft: P.L. Eggermont, "Samuel van Haringhous als uitgever van de Nadere Reformatie", *DNR*, I (1977) 90-102.
43. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 104-107.
44. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 133-139; Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Leiden, 1982) 201-204.
45. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 154-156.
46. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 163-168.
47. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 139-141.
48. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 141-143.
49. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 146-154.
50. Zie voor hem: Op 't Hof, "Een apotheker".
51. Zie voor hem: Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, 186-191.
52. Zie voor hem: Graafland, "Jodocus van Lodenstein"; Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*. Zie voor zijn Zeeuwse periode: J. van Ham, "Lodensteyn in Zeeland", *ZT*, XIII (1963) 13-17.
53. Zie voor Montanus' dichtwerk: A. Ros, "De poëzie van de Nadere Reformatie - een ver- 77 kenning - ", *DNR*, XII (1988) 11-12.
54. Zie voor hem: Krull, *Jacobus Koelman'*, Van't Spijker, "Jacobus Koelman"; F.A. van Lieburg, "Jacobus Koelman"; Meuse, "Jacobus Koelman". Zie speciaal voor zijn periode te Sluis: Eekhof, "Jacobus Koelman".
55. Eekhof, "Jacobus Koelman", 200.

56. Zie voor hem: Van Genderen, *Herman Witsius*; Van Genderen, "Herman Witsius".
57. Zie hiervoor en voor het volgende: *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, J. Reitsma en S.D. van Veen, ed., (8 dln; Groningen, 1892-1899), V, 143-144, 148-151.
58. Zie voor de bijzondere aandacht die de Nadere Reformatie voor dit onderwerp aan den dag legde: W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie* (Amsterdam, 1986). Het is frappant dat het eerste deel van W. Teellincks catechetisch standaardwerk *Huys-boecxken* in 1618 het licht zag.
59. Zie voor de nadere-reformatorische achtergrond hiervan: Op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie*, 84-85.
60. Zie voor de relatie hiervan met de Nadere Reformatie: Op 't Hof, *Voorbereiding*, onderdeel II.
61. Zie voor de nauwe relatie hiervan met de Nadere Reformatie: L.F. Groenendijk, "De Nadere Reformatie en "de scholen der ydelheyt"", *DNR*, X (1986) 77-93.
62. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 596.
63. Zie voor het volgende: Op 't Hof, *Voorbereiding*', W.F. Dankbaar laat in zijn artikel de kwestie van de sabbat volledig buiten beschouwing: W.F. Dankbaar, "Zeeland en de Dordtse Synode", *ZT*, XIX (1969) 65-69.
64. *Acta der ... synoden*, V, 159, 162-163, 171, 174, 184-185.
65. Theophilus Parresius, *Historisch Verhael van de proceduuren Tegen D. Jacobus Koelman* (Rotterdam, 1677) 2-7.
66. Zie voor deze hele paragraaf: Op 't Hof, *Voorbereiding*, onderdeel II.
67. Bibliotheek Vrije Universiteit te Amsterdam (VU), Handschriftenverzameling, Udemansbundel, 267-368.
68. Zie voor hem: A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (3 dln; Leiden, 1897-1915); Van Oort, *De onbekende Voetius*.
69. Zie voor hem: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 481-489.
70. W.P.C. Knuttel, ed., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700* (6 dln; 's-Gravenhage, 1908-1916) I, 180-182, 186-187.
71. W. Teellinck, *Voor-looper tot De nae-volgende tweede Geestelijke covrante*, 3, vergelijk 12.
72. Zie voor hem: Trevor J. Saxby, *The Questfor the New Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744* (Dordrecht, 1987).
73. Aan dat verblijf is een apart artikel gewijd: C. Bezemer, "Jean de Labadie. Waals predikant te Middelburg", *ZT*, XIV (1964) 86-90.
74. Zie voor de relatie van De Labadie en deze beweging: Goeters, *Die Vorbereitung*; Van der Linde, "Gisbertus Voetius", 259-275; C. Graafland, "De Nadere Reformatie en het Labadisme" in: Brienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 275- 346. 75. Groenendijk, *De nadere reformatie*, 27-28.
76. Op 't Hof, "Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck".
77. Zie in dit verband voor de eerste: DJ. Budding, "Franciscus Ridderus, zijn leven en zijn opvattingen aangaande het Heilige Avondmaal onderzocht en vergeleken met enkele karakteristieke vertegenwoordigers uit de Reformatie en de Nadere Reformatie", *DNR*, VII (1983) 73, 82-83, 102-103, 106; en voor de tweede: W.J. Op 't Hof, Bespreking van *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* door J.C. Trimp, *DNR*, XII (1988) 77.
78. Op 't Hof, *Voorbereiding*, onderdeel II, paragraaf IV.3.4.
79. Zie voor hem: H. Visscher, *Guilielmus Amesius* (Haarlem, 1894); Karl Reuter, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus* (Neukirchen, 1940); Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames. Dutch*

Backgrounds of English and American Puritanism (Urbana, Chicago, London, 1972); W. van't Spijker, "Guilielmus Amesius (1576-1633)" in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 53-86.

80. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 497-498.

81. Zie voor deze Vergadering: *Acta Conventus Sylvae-Ducensis Extraordinarii 1648, uijt alle provintien der Verenigde Nederlanden tesamen geroepen ende geauthoriseert door de Hoogmogende heeren Staten Generael, tot het werck van de Reformatie van de gehele Meijerije. ofwel Notulen van de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch in 1648*, P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters, ed., (2 dln; 's-Hertogenbosch, 1985).

82. Zie hiervoor de bibliografische standaardwerken: J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800). Bibliografisch onderzoek* (Veenendaal 1987); J. van der Haar, *From Abbadie to Young. A Bibliography of English, Most Puritian Works, Translated i/t Dutch Language* (2 dln; Veenendaal, 1980).

83. Zie voor een algemene oriëntatie op dit gebied: F.A. van Lieburg, "Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw", *DNR*, XIII (1989) 73-87.

84. In het verleden heeft P.J. Meertens dit op eminente wijze in zijn hoofdwerk gedaan: Meertens, *Letterkundig leven*. Een voorbeeld van een modern historicus die een prima inzicht in de betekenis van de Nadere Reformatie - ook al bezigt hij de wat verouderde term "piëtisme" - aan den dag legt, is K. van Berkel, die het leven en het werk van de grootste Zeeuwse natuurkundige uit de zeventiende eeuw uit de doeken heeft gedaan: K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam, 1983). 85. Vergelijk een approberend schrijven uit 1617 van de Leidse hoogleraar in de theologie J. Polyander met betrekking tot een van W. Teellincks nadere-reformatorische geschriften: WJ. Op 't Hof, "Johannes Polyander en Willem Teellinck. Een vergeten brief en nog meer", *DNR*, VII (1983) 127-131.

86. E.J. Diest Lorgion, *De Nederlandsche Hervormde Kerk in Friesland* (Groningen, 1848), bijlage VI; S. Cuperus, *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de republiek* (2 dln; Leeuwarden, 1916-1920) I, 52-53; J.J. Kalma, "It rampjier en de dümnys" in: J.J. Kalma en K. de Vries, ed., *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kansen* (Leeuwarden, 1972) 144-174.

87. Cuperus, *Kerkelijk leven*, I, 11.

88. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*, 19-67.

89. Zie bij voorbeeld: J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* Os-Gravenhage, 1989) 199-204.

90. Vergelijk bij voorbeeld: Spaans, *Haarlem*, 212-213; en voor Zeeland: Vrolijkert, *Vlissingsche kerkhemel*, 148-151.

91. S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam, 1978) 55. (bl 79)

92. M. van der Bijl, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981) 174-180.

93. Archief Stad Zierikzee, Resoluties, 1615-1627, onder 25 februari 1619, 2 en 13 augustus 1622. Alle gegevens betreffende Zierikzee in dit artikel zijn te danken aan de streekarchivaris van Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland H. Uil. Hij was tevens bereid dit artikel door te lezen en met mij door te spreken, waarbij hij mij aan enige literatuurverwijzingen hielp. Voor dit alles wil ik hem graag mijn hartelijke erkentelijkheid betuigen.

94. Vrolijkert, *Vlissingsche kerkhemel*, Vil.

95. S. van der Linde, "Het werk van de Heilige Geest in de gemeente (Een appreciatie van de Nadere Reformatie)", *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, X (1955/6) 12; C. Graafland, "De Nadere Reformatie en haar culturele context" in: *Met het Woord in de tijd* ('s- Gravenhage en Amersfoort, 1985) 117-138.
96. L. Strengholt, "Tekenen van de Nadere Reformatie in de poëzie van Revius, Cats en Huygens?", *DNR*, XI (1987) 109-125; W.J. Op 't Hof, "Het culturele gehalte van de Nadere Reformatie", *De zeventiende eeuw*, V (1989) 129-140; L. Strengholt, "Literatuur bij de 'preciese' Hervormden. Over Herman Witsius en de literatuur van zijn tijd", *DNR*, XIV (1990) 73-87.
97. K. van Berkel, "Vruchtbaar isolement. Isaac Beeckman in Zierikzee (1611-1616)", *Kroniek van het land van de zeemeermin*, XI (1986) 64.
98. Van Berkel, *Isaac Beeckman*, 19-21, 239-245.
99. Zie voor een soortgelijke conclusie: M.J. van Lieburg, "Zeeuwse piëtisten en de geneeskunde in de eerste helft van de 17e eeuw. Een verkenning van het werk van W. Teellinck en G.C. Udemans", *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1987, 79.
100. Zie voor hem: D. ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats* ('s- Gravenhage, 1979).
101. Meertens, *Letterkundig leven*, 288-289; Strengholt, "Tekenen", 118-120.
102. Strengholt, "Tekenen", 116.
103. In de toekomst hoop ik D.V. in een uitvoerig artikel verantwoording van mijn argumenten hiervoor af te leggen.
104. Zie voor hem: C.H.O.M. von Winning, *Johan de Brune de Oude. Een Zeeuwsche christen- moralist en humanist uit de zeventiende eeuw* (Groningen, 1921); *Johan de Brune de Oude. Een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw* (Middelburg, 1990).
105. Von Winning, *Johan de Brune*, 43-82; Meertens, *Letterkundig leven*, 312-315.
106. W.J. Op 't Hof, "De godsdienstige ligging van De Brune" in: *Johan de Brune de Oude*, 44-49.
107. Zie voor het volgende: Op 't Hof, "De godsdienstige ligging van Adrianus Hofferus". 108. Zie voor hem: Meertens, *Letterkundig leven*, 341-354.
109. J. Wesseling, "Terneuzen's bekendste predikant Petrus Hondius (+1578-1621)", *Zeeuws Tijdschrift*, I (1950/1) 49-52.
110. Zie voor hem: Meertens, *Letterkundig leven*, 101-104.
111. Zie voor het volgende: Op 't Hof, "Het culturele gehalte", 133-135.
112. Zie voor hem: L.J. Bol, "Adriaen Pietersz. van de Venne, schilder en teyckenaer", *Tableau. Tijdschrift voor beeldende kunst*, V (1982-1983) nr.2, 168-175; nr.3, 254-261; nr.4, 276-283; nr.5, 342-347; nr.6, 416-421; VI (1983-1984) nr.1, 54-63; nr.2, 53-63; 80 nr.3, 55-65; nr.4, 49-57; nr.5, 69-77.
113. Bol, "Adriaen Pietersz. van de Venne", VI-3, 56a; E. van Rosmalen-Mann, "Cats' illustrator: Adriaen Pietersz. van de Venne", *Bulletin van de Werkgroep Historie en Archeologie van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, XXVIII (1978) 20-22.
114. Bol, "Adriaen Pietersz. van de Venne", VI-1, 54b.
115. Gerhardus Knuttel, *Das Gemalde des Seelenfischfangs von Adriaen Pietersz. van de Venne* (Den Haag, 1917) 22.
116. Zo getuigt Voetius bij voorbeeld in zijn voorrede in W. Teellincks *De worstelinghe enes bekeerden sondaers* (1631) dat de werken van de laatstgenoemde niet alleen op hem zelf, maar ook op vele andere predikanten en gemeenteleden een diepe indruk gemaakt hebben en een grote uitwerking gehad hebben.

117. Zie voor dit boekje waarvan op dit moment niet één exemplaar bekend is: G.DJ. Schotel, *Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus* (Amsterdam, 1863) 275; A.T. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen, 1974) 163; H.W. de Kooker, ed., *The Catalogus Universalis. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer Jansz Amsterdam 1640-1652* (Utrecht 1986) I, 149; II, 106.
118. Zie voor het voorgaande: *Reglement Tot directie, ende beleyt van de Nederduytsche scholen Binnen de Stadt Goes, Ende HetResort van dien* (Goes, 1693) [VI].
119. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd*, 55-56.
120. Geoffrey F. Nuttall, "English Dissenters in the Netherlands 1640-1689", *NAK*, Nieuwe Serie, LIX (1978-1979) 38; vergelijk: G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627- 1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie* (Leiden, 1991) 220. Koelman noemt in zijn schrijven van 10 december 1676 aan zijn geestelijke vrienden en vriendinnen te Sluis de classis Walcheren nog een van de beste classes in de Nederlanden: Theophilus Parresius, *Historisch Verhael*, 584.
121. Sprunger, *Dutch Puritanism*, 196.
122. Vergelijk de desbetreffende uitlatingen van Burs: Op 't Hof, *Voorbereiding*, onderdeel II, paragraaf IV.2.1.5.
123. Zie voor het belang van deze vraag: Graafland, "De Nadere Reformatie en haar culturele context"; W J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)* (s.l., 1988) 143-144; Op 't Hof, "Het culturele gehalte", 131.
124. Zie voor het volgende: Op 't Hof, *Voorbereiding*, onderdeel II, paragraaf IV.2.2.5.
125. Respectievelijk: L.F. Groenendijk, "Een coccejaan als praktizijn: Johannes d'Outrein", *DNR*, IV (1980) 111-113 en C. Graafland, "Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)" in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het gereformeerd Piëtisme*, 251, 269.
126. Van der Bijl, *Idee en Interest*, 25-26.
127. De Vrijer, *Ds Bemardus Smytegelt*, 88-94.
128. W. van den Broeke, "De economische ethiek in de preken van ds. Bemardus Smytegelt", *ZT*, XVIII (1968) 89-96.
129. Uil, "Henricus de Frein", 22.
130. Uil, "Lambertus Myseras", 11.
131. Zie hiervoor en voor het volgende: Van der Bijl, *Idee en interest*, passim.
132. Zie voor dit en het volgende: S.D. Post, "Machtsmisbruik in Middelburg. Een onderzoek naar de achtergrond van Smijtegelts aversie tegen de coccejaanse predikanten", *DNR*, XV (1991) 32-43. 81
133. Zo werd in 1752 door de Zierikzeese magistraat de volgende verdeelsleutel voor de vijf gereformeerde predikantsplaatsen bepaald: twee coccejanen, één lampiaan en twee voetianen; vergelijk P.D. de Vos, *Uit Schouwen en Duiveland's Verleden* (2 dln; Zierikzee, 1902) I, 13. 134. Meertens geeft de combinatie van het tweede en het derde argument, Breek die van de eerste, derde en vierde reden en De Vrijer uitsluitend het derde argument; respectievelijk: Meertens, *Letterkundig leven*, 170-171; B. Breek, "Zeeland, het land der Nadere Reformatie", *ZT*, IV (1953-1954) 77; De Vrijer, *Ds Bernardus Smytegelt*, 77-80.
135. Zie voor het volgende: J. Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas, 1985).
136. Zie hiervoor bij voorbeeld: J.J. Woltjer, Bespreking van *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630* door J. Briels, *NAK* (1986) 264-269.

137. A. de Smit, "Rondom de hervorming op Zuid-Beveland", *ZT*, XII (1962) 86-87; G.E. Op 't Hof, "Vlamingen in Zeeland", *Vlaamsche Stam*, I (1965) 133-134, 223-224.
138. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 613-616.
139. Ook een Zeeuwse doopsgezinde piëtist als J. Schabaelje had een Zuidnederlandse achtergrond: P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (2 dln; Deventer, 1988) I, 23-25.
140. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 617; Ole P. Grell, *Dutch Calvinists in early Stuart London: the Dutch church in Austin Friars, 1603-1642* (Leiden/New York/Köbenhavn/Köln, 1989) 250-251.
141. Zie hiervoor en voor het volgende: Sprunger, *Dutch Puritanism*, passim.
142. Van Berkel, *Isaac Beeckman*, 20-21, 33.
143. Zie voor het volgende: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 490-508, 627-630, 633-635.
144. Zie hiervoor: J.H. Hessels, ed., *Ecclesiae Londino-Batavae archivvm* (3 dln; Cantabrigiae, 1887-1897).
145. Vergelijk het significante gegeven dat de Zeeuwse nadere reformator in Utrecht Gentman nooit het Doopformulier letterlijk volgde: Theophilus Parresius, *Historisch Verhael*, 38.
146. Breck, "Zeeland", 76-82; M.P. de Bruin, "De Nadere Reformatie, hoe nader en hoe ver?", *ZT*, XXIV-5 (1974) 3-9.
147. M.J. van Lieburg, "Zeeuwse piëtisten", 63-86.
148. De Bruin, "De Nadere Reformatie", 9. 82